

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СУДЕНКО ЮЛІЯ АНАТОЛІВНА

УДК 159.922.7-053.6+159.942.6:316.472:343.6

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУЛІНГУ
ТА ЙОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ**

081 - Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Ю.А. Суденко**

Науковий керівник: **Андросюк Вячеслав Георгійович**

кандидат психологічних наук, професор

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Суденко Ю.А. Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2021.

У дисертації відображено комплексне дослідження нормативно-правових та психологічних чинників булінгу та напрямків його попередження. За використанням загально- та приватно-наукових методів пізнання здійснено історичний екскурс вивчення зазначеного феномену, аналіз шляхів протидії і превенції булінгу у національному та зарубіжному законодавстві.

Розкрито сутність поняття «булінг» як одного з видів агресивної поведінки, визначено його особливості, етапи розвитку та наслідки в освітньому середовищі. Досліджено соціальну структуру булінгу та наведено характеристику його учасників. Окреслено проблему актуального формування навичок роботи з булінгом у працівників закладів освіти та вагомість ролі педагогічного колективу в процесі профілактики та подолання зазначеного негативного явища. Булінг означає здійснення низки психологічних та фізичних знущань, зокрема, насильство, побиття, псування майна, психологічний тиск, яке вчиняє одна особа або ціла група по відношенню до жертви. Систематичність знущань, наявність злого умислу та нерівний розподіл сил між жертвою і агресором - основні критерії цькування. Жертвами булінгу, як правило, стають діти, які не в змозі постояти за себе. Булінг, як негативне явище в закладі освіти, призводить до того, що жертва втрачає впевненість в собі. Також цькування може призводити до різної тяжкості психічних відхилень, а також психосоматичних захворювань та може стати причиною самогубства.

Жертви булінгу в освітньому середовищі частіше піддаються вербальній агресії, а приводом для цькування можуть стати зовнішність,

поведінка, національність, успішність, тобто те, що може вирізняти їх проміж однолітків. Жертви займають пасивну позицію в ситуації цькування, вони намагаються ігнорувати ситуацію, нікому не скаржаться, не шукають допомоги, побоюються, що буде тільки гірше. У жертв цькування констатується високий рівень депресії, тривоги, буяння суїцидальних думок. В їхніх родинх спостерігається руйнування сімейних комунікацій, перебільшення формального контролю та критики, батьки майже не цікавляться життям дітей, надають менше підтримки.

Передумовою будь-якого насильства є відсутність поваги до індивіда. Повноцінний розвиток та реалізація індивідуальних можливостей дитини в закладі освіти можливі виключно в певних умовах міжособистісно центрованого спілкування та психологічної безпеки в освітньому середовищі загалом. Варто підкреслити, що, на жаль, сучасний життєвий контекст не виключає явища насильства з процесів навчання та виховання. У зв'язку з цим у дослідженні звернуто увагу на сам феномен насильства в освітньому середовищі, його витоки, форми і причини, у зв'язку з його здатністю руйнувати безпеку освітнього середовища та негативним чином позначатися на побудові міжособистісних відносин між суб'єктами освітнього процесу та розвитку особистості того, хто навчається. Особливо актуальним є дослідження впливу насильства на особистість в ранньому віці, коли формується самосвідомість дитини. Саме цей віковий період відзначається активним прагненням до особистісного зростання, дисонансом ідеального і реального світогляду дитини, а тому й вплив будь-якого виду насильства здійснює на особистість найбільш деструктивний вплив.

Хоча булінг не лише виключно дитяча проблема, дітей цькують частіше, ніж дорослих почасти тому, що молоді люди можуть не розуміти наслідків своїх дій а тому й запобігати булінгу. Безумовно, можна в перспективі уникати таких ситуацій, оскільки діти, яким вже надавалась психологічна допомога, навряд чи налаштовані на повторення негативного досвіду цькування.

Дослідження булінгу в історичному аспекті дозволяє розкрити витoki зародження феномену та процес його формування. Відображено результати теоретичного вивчення проблеми булінгу в зарубіжних та вітчизняних роботах.

Феномен булінгу визначено з урахуванням новітніх досягнень юридичної психології, досліджено основні чинники цього діяння та напрямки профілактики. Достатньо ретельно з'ясовано та конкретизовано агресивні та ворожі реакції учасників освітнього процесу, які вчиняють булінг або відносно яких вчинено цькування.

Здійснено огляд зарубіжних досліджень, присвячених вивченню проблеми булінгу та його різновидів в освітньому середовищі, компаративний аналіз вітчизняного і зарубіжного законодавства в сфері проблемних питань, пов'язаних з обраною темою дисертаційної роботи. Доведено, що булінг-поведінка спостерігається в різних соціальних стратах, незалежно від статі, віку, національності та решти індикативних ознак, що робить цю проблему вкрай актуальною в контексті права та соціальної психології. Найчастіше з цією формою насильства стикаються підлітки середніх та старших класів, і, зазвичай, такі дії потребують схвалення та підтримки з боку значущих оточуючих однолітків. Потреба в заохоченні робить потенційних жертв булінгу ще більш вразливими в ситуації вчинення цькування. З розвитком інформаційних технологій та інших засобів комунікації, цькування перейшло з реального життя в мережу інтернет. Відповідно сучасним дослідженням, жертвами кібербулінгу часто стають ті ж діти, які піддаються цькуванню і в реальному житті.

В дисертації конкретизовано загальну термінологію проблематики, проаналізовано основні причини виникнення булінгу. Наведено приклади ефективності реалізації профілактичних програм в зарубіжних країнах, які сприяють суттєвому зменшенню випадків цькування та його подолання в цілому, а також з'ясовано найбільш ефективні способи та прийоми протидії булінгу. Оцінка досвіду законодавчого врегулювання профілактики булінгу в

цивілізованих країнах становить значний інтерес в національній правовій теорії і практиці. Неможливо переоцінити цей досвід також і для практики фахівців в галузі педагогіки та психології.

Здійснення превентивних заходів стосовно булінгу серед дітей являє собою одну з найбільш актуальних задач в сучасному українському суспільстві. Профілактикою булінгу є діяльність по його попередженню або припиненню на соціально безпечному рівні за допомогою усунення або нейтралізації породжуючих його причин.

Обґрунтовується необхідність подальшого вивчення проблеми та розробки предметних профілактичних заходів, спрямованих на запобігання виникненню та розвитку цькування серед дітей.

Ключові слова: булінг, цькування, кібербулінг, насильство, профілактика, превенція, діти, заклади освіти, педагогічний колектив, інтернатні заклади, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України.

SUMMARY

Sudenko Yu.A. Legal and psychological characteristics of bullying and its prevention. - Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». National Academy of Internal Affairs. Kiev. 2021.

In the dissertation the complex research of legal and psychological bullying and its prevention is carried out, by means of general scientific methods of cognition the analysis and studying of history of formation of the specified phenomenon, both in the national, and in the legislation of foreign states is carried out.

The essence of the concept of "bullying" as one of the types of aggressive behavior, its features, stages of development and the role of bullying in the educational environment are revealed. The social structure of bullying is revealed

and the characteristics of its participants are given. The problem of the need to develop skills in working with bullying in employees of educational institutions and the importance of the role of the teaching staff in the process of prevention of bullying and overcoming this negative phenomenon. Bullying involves psychological and physical abuse, violence, beatings, property damage, and psychological pressure applied by one person or a group to the victim. Systematic abuse, malice and unequal distribution of power between the victim and the aggressor are the main criteria for harassment. The victims of bullying are usually children who are unable to stand up for themselves. Bullying, as a negative phenomenon in an educational institution, leads to the fact that the victim loses self-confidence. Harassment can also lead to varying degrees of mental disorders as well as psychosomatic illnesses and can lead to suicide.

Victims of bullying are more likely to be verbally aggressive because the reason for bullying can be appearance, behavior, nationality, success, that is, what can distinguish them from peers. They take a passive position in a situation of harassment (try to ignore the situation, do not complain to anyone, do not seek help, fear that it will only get worse). Victims of bullying have higher levels of depression, anxiety, more suicidal thoughts, more family communication disorders, more formal control and criticism, parents are less interested in their children's lives, and have less support.

The precondition for any violence is a lack of respect for the individual. Full development and realization of individual capabilities of the child in the educational institution is possible only in certain conditions, as the central place among children belongs to the quality of interpersonal communication and psychological security in the educational environment. It should be noted that the modern context of life does not exclude the phenomenon of violence from the processes of education and upbringing. In this regard, the study draws attention to the phenomenon of violence in the educational environment, its origins, forms and causes, due to the fact that it can destroy the security of the educational environment and negatively affect the construction of interpersonal relationships

between sub ' objects of the educational process and the development of the learner's personality. Especially relevant is the study of the impact of violence on the individual at an early age, when self-awareness is formed and an important stage of development. Thus, in this age period, the impact of any type of violence leaves its mark on the individual, as it is characterized by such features as the desire for personal growth, differences in the ideal and real world, and so on.

Although bullying is not just a child's problem, children are bullied more often than adults. Partly because the child may not understand the consequences of their actions through education, in addition, to prevent bullying in the children's team, it is possible to avoid such situations in the future - children who have worked with psychologists are unlikely to want to repeat the negative experience.

The historical way of development of scientific knowledge about it is traced. The study of bullying in historical aspects allows us to reveal the origins of the origin and the process of its formation. The results of theoretical study of the problem of bullying in foreign and domestic studies are reflected.

Taking into account the latest achievements of legal psychology, the phenomenon of bullying is determined, the main factors of its commission and prevention of this phenomenon are studied. The study identified and clarified the aggressive and hostile reactions of participants in the educational process who commit bullying or who have been bullied.

In this study, we consider the phenomenon of bullying, which is one of the factors in the perception of an educational institution as a dangerous environment. In our country, this phenomenon is known as "bullying". The relevance of bullying research is due to the fact that to date there are no active ways to stop, and most importantly - the detection of bullying in the educational environment.

This form of violence is most often encountered by adolescents in middle and high school, as a rule, such actions require the approval and support of significant others, including their peers. This need makes potential victims of bullying even more vulnerable in situations of harassment. With the development

of information technology and other means of communication, harassment has shifted from real life to the Internet.

According to modern research, the victims of cyberbullying are often the same children who are bullied in real life. Bullying is characteristic of different social groups, regardless of gender, age, nationality and is the most acute socio-psychological problem in the world.

The characteristics of the main features of this problem are given, the general terminology is indicated, the main causes of bullying are analyzed. Ways to reduce cases of harassment and overcome it in general are considered, as well as examples of the effectiveness of prevention programs in foreign countries. Prevention of bullying in educational institutions has long been a topic of the legislative process in foreign countries. Evaluation of such experience is important for the legislation of Ukraine, especially since the study of this negative phenomenon and issues related to its prevention and overcoming in the domestic scientific literature are conducted mainly by specialists in the field of pedagogy and psychology.

Prevention of bullying among children is one of the most pressing challenges in modern society. Prevention of bullying is the activity to prevent or stop it at a socially safe level by eliminating or neutralizing its causes.

The necessity of further study of the problem and development of preventive measures aimed at preventing the occurrence and development of bullying among children is substantiated.

Key words: bullying, harassment, cyberbullying, violence, prevention, children, educational institutions, teaching staff, boarding schools, Code of Ukraine on Administrative Offenses, Criminal Code of Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Андросюк В.Г., Суденко Ю.А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. № 1. Київ. 2019. С. 216-220.
2. Суденко Ю.А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 54-60.
3. Суденко Ю.А. Превенція булінгу в освітньому середовищі. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 41-47.
4. Суденко Ю. Булінг – один із факторів вчинення самогубства. *KELM*. 2020. № 8. С. 149-154 (Республіка Польща).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Суденко Ю. Розвиток юридичної термінології на сучасному етапі. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. *Матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. з проблеми розвитку та функціонування державної мови*. (м. Київ, 28.11.2019). Київ, 2019. С. 207–208;
2. Суденко Ю. Булінг в українському законодавчому просторі. Інновації науки ХХІ. Наукові підсумки 2019 року: *збірник наукових матеріалів XXXVII міжнародної інтернет-конференції*. (м. Вінниця, 09.12.2019). Вінниця, 2019. Частина 17. С. 64-68.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Психологічні чинники протидії булінгу [Текст] : аналіт. огляд [Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю., Суденко Ю.] Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 35 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНА ТА НАУКОВА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ	19
1.1. Стан наукових досліджень проблеми булінгу.....	19
1.2. Юридико-психологічна характеристика різновидів булінгу.....	41
1.3. Юридико-психологічні чинники та кваліфікація булінгу.....	56
Висновки до Розділу 1	68
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ В РІЗНИХ ВІКОВИХ ТА СУСПІЛЬНИХ СТРАТАХ ДІТЕЙ	71
2.1. Чинники булінгу в дитячих садах	71
2.2. Булінг-поведінка в будинках дитини та інтернатних закладах для дітей	78
2.3. Характеристика булінгу в загальноосвітній школі та в закладах професійної (професійно-технічної) освіти	84
Висновки до Розділу 2.	95
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ БУЛІНГУ	98
3.1. Юридична відповідальність за булінг-поведінку	98
3.2. Загальнопрофілактичні заходи та діяльність Національної поліції України в системі превенції булінгу.....	114
Висновки до розділу 3	138
ВИСНОВКИ	145
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	153
ДОДАТКИ	174

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Булінг, як один з різновидів адикції, лише нині почав активно вивчатись в Україні в теоретичному та практичному напрямках. Його деструктивна небезпечність зумовлена низкою чинників – поширеністю і звичаєвістю в різних, перш за все молодіжних, спільнотах; причинною зумовленістю та булінг-складовою різних форм протиправної насильницької поведінки; неопрацьованістю інструментів та механізмів правового регулювання кваліфікації та відповідальності за вчинення булінгу як форми групового насильницького посягання на життя та здоров'я громадян. На жаль, наявність проблем булінгу досить часто замовчується керівництвом та педагогічними колективами закладів освіти з причин репутаційних ризиків або ж ігнорується ними взагалі. Натомість батьки, з огляду на долю власних дітей, обирають найпростіші шляхи, переводячи дітей до інших закладів освіти та здійснюючи соціальну ізоляцію. Окрім того, мають місце непоодинокі випадки залученості педагогів до ініціації булінгового процесу як форми зручного групового дисциплінарного впливу, що сприяє ще більшій поширеності булінгу та розгалуженості різновидів жорстокого поводження учасників.

Завдячуючи роботам низки зарубіжних науковців (Д. Ольвеус, Р. Ковальські, С. Лімбер, Е. Кандель, Н. Віллард, П. Хайнеманн, Д. Лейн, Е. Міллер, Л. Кішлі, В. Петросянц, І. Бердишев, І. Кон, А. Стрельбицька, Є. Файнштейн), вітчизняних дослідників (І. Лубенець, І. Закалюк, Т. Миронюк, А. Запорожець, О. Ожійлова, А. Чистякова, О. Кулик та ін.) нині досить ретельно вивчено основні детермінанти булінгу, його структура та близько дванадцяти різновидів.

Світова освітянська спільнота особливу увагу традиційно присвячує шкільному булінгу – явищу, яке постійно поширюється, становить небезпеку, проте, і дотепер недостатньо вивчене і не має ефективних заходів протидії.

Так, згідно даних ґрунтового дослідження UNISEF протягом 3-х місяців 2017 року, в нашій країні 67,0% дітей у віці 11-17 років стикались із булінгом (цькуванням) у тій чи іншій формі. З їх кількості 24,0% безпосередньо ставали жертвами булінгу, а 48,0% нікому про це не повідомляли.

Змінами до Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУПАП), які стались у жовтні 2018 року, запроваджено визначення булінгу, доповнено статтю 173-4, яка встановлює за нього відповідальність, а також за приховування випадків булінгу працівниками навчальних закладів. Відповідно тяжкості порушення, встановлюється штраф від 340 до 3400 гривень, який сплачується або батьками порушників або самими кривдниками, які досягли 16-річного віку (з цього моменту громадяни підлягають адміністративній відповідальності).

Подібного роду зміни в законодавчих актах України, на нашу думку, потребують уточнення, конкретизації та можливої перспективності щодо внесення окремих форм та наслідків булінгової поведінки до інституту кримінальної відповідальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки (Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015), Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р), Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» (Указ Президента України від 15 серпня 2021 р. № 5/2015), Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 6 травня 2015 р. № 287/2015), Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 1023-р), Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на

період 2015–2019 років; наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (п. 14, 27; наказ МВС України від 11 червня 2020 р. № 454), Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 роки, затверджених рішенням Вченої ради НАВС від 26 грудня 2017 р. (протокол № 28/1).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 29 жовтня 2019 р., протокол № 22.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у наданні юридико-психологічної характеристики булінгу в дитячих спільнотах; дослідженні чинників та детермінант його виникнення; опрацюванні пропозицій щодо нормативно-правових та психологічних заходів протидії та запобігання булінгу стосовно дітей.

Для досягнення цієї мети буде вирішено такі *завдання*:

- визначити юридико-психологічні особливості булінгу як поведінкової форми делінквентності;
- надати кримінологічно-психологічну характеристику особи (особам), що вчинила (вчинили) булінг;
- надати кримінологічно-психологічну характеристику особи (особам), що стала (стали) жертвами булінгу;
- визначити шляхи та напрями протидії у запобіганні булінгу стосовно дітей;
- сформулювати пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України та КУПАП в частинах, що регулюють відповідальність за вчинення досліджених правопорушень та проступків.

Об'єкт дослідження - суспільні відносини, що виникають у ситуаціях булінгової поведінки в дитячих спільнотах та її деструктивних наслідків щодо життя та здоров'я дітей.

Предмет дослідження – юридико-психологічні чинники, детермінанти та умови реалізації булінгу як різновиду суспільно деструктивної та протиправної поведінки.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять *діалектичний метод*, відповідно до якого проаналізовано такі явища, як насильство, домагання, а також розглянуто їх наслідки у взаємодії (підрозділи 1.1., 2.1.). Водночас, використовувалися *спеціально-юридичні методи*, зокрема, *історико-правовий*, завдяки якому досліджено історичне підґрунтя виникнення булінгу в дитячому середовищі насильства (підрозділи 1.1.). У результаті застосування *формально-юридичного методу* визначено види цькування та закріплення деяких з них у чинному законодавстві (підрозділ 1.2., 3.1.). В умовах застосування *порівняльно-правового методу* проаналізовано національне та міжнародне законодавство та запропоновано перейняти досвід зарубіжних держав (підрозділ 1.2.,1.3.). Завдяки *психологічним методам* дослідження: тестуванню, анкетуванню, опитуванню проведено дослідження проявів насильства серед учнів закладів освіти (розділи 2.1.,2.2, 2.3). Робота спирається на *загальнонаукові методи* (аналіз, синтез, дедуція, індукція, системний підхід). Використовувалися також *статистичний метод* (зведення і групування даних) та *соціологічний* (опитування, анкетування) (підрозділи 2.2.).

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертаційна робота є першим комплексним юридико-психологічним дослідженням феномену булінгу та шляхів його попередження.

У результаті проведеного дослідження, сформульовано та обґрунтовано наступні теоретичні та практичні положення, що виносяться на захист:

вперше:

- визначено поняття «булінгу» як форми делінквентної поведінки дитини, детермінованої індивідуальними та соціально-психологічними особливостями особистості, диференційованої в залежності від чинників

освітнього середовища і реалізованої засобами психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства;

- надано характеристику відмінностей булінгу в залежності від типу закладу освіти, вікових своєрідностей учасників булінгової поведінки та її динаміки;

- запропоновано низку оптимальних заходів загальної та індивідуальної профілактики булінгу, які здійснюються підрозділами ювенальної поліції у взаємодії з педагогічними колективами відповідних закладів освіти, громадськими організаціями та установами;

- обґрунтовано, що з метою вирішення проблеми булінгу, якщо його наслідки не є тяжкими, вчиняються особою вперше, можливо вирішити шляхом медіативних процедур та психологічного супроводження. Окреслено умови застосування медіації, визначено оцінку її ефективності;

- окреслено заходи надання допомоги жертвам булінг-обумовленого насильства;

удосконалено:

- наукове розуміння поняття булінгу в освітніх закладах як систематичного, агресивного, цілеспрямованого впливу на жертву з метою заподіяння фізичної, матеріальної, моральної шкоди і породження відчуття приниження, залякування, цькування;

- розуміння основних детермінантів булінгу як насильства, що диференційовані за ознаками соціальними, кримінологічними, організаційними та індивідуально-психологічними. Останні обумовлені особистісними особливостями булера та його жертви, зокрема, агресивністю, соціальною аномією, емоційною глухотою, боязкістю, ригідністю, зниженою самооцінкою, навіюваністю;

- систему індивідуальних психологічних заходів, спрямованих на профілактику булінг-обумовленого насильства в освітніх закладах;

набуло подальшого розвитку:

- уявлення щодо узагальнених та диференційних особливостей різних форм булінгу – кібербулінгу, мобінгу, сексингу, хейзингу, що дозволяє визначати чинники, які сприяють їх формуванню та здійсненню в різних освітніх установах, пришукавню ефективних шляхів протидії та запобігання;

- перспективи удосконалення правового регулювання відповідальності за вчинення булінгу, визначення матеріальної, фізичної та психологічної шкоди, завданої жертві, урахування досвіду протидії булінгу в законодавстві іноземних держав;

- розуміння напрямів удосконалення психологічних технологій надання допомоги жертвам булінг-насильства, застосування психокорекційних заходів роботи з булерами та їх родинами, реалізація низки освітньо-виховних заходів в системі закладів освіти України, виховання культури безконфліктної комунікації;

- пропозиції щодо внесення змін до кримінального та адміністративного законодавства України, інших законодавчих актів.

Нормативну базу дослідження становило національне законодавство, що регулює питання боротьби з булінгом, запобігання його поширенню та визначає відповідальність за вчинення зазначених дій, Закони України: «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про повну загальну середню освіту», «Про загальну середню освіту»; кодекси: Кодекс України про адміністративні правопорушення; Кримінальний; Цивільний; Сімейний; Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах» від 21.11.2013 №895; «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)» від 21.11.2013 №896, Постанова КМУ від 21.11.2013 №896 «Про затвердження Порядку виявлення сімей

(осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)», тощо; накази МОН України: «Про затвердження Примірного статуту загальноосвітнього навчального закладу» від 29.04.2002 № 284; «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти в Україні» від 22.05.2018 №509, а також міжнародні акти, зокрема Конвенцію ООН про права дитини, зарубіжні нормативні правові акти (таких держав, як Норвегія, США, Англія, Канада та ін.).

Емпіричною базою дослідження у зарубіжній судовій практиці у справах, пов'язаних із здійсненням насильства в царині і стосовно дітей в освітньому та побутовому середовищі, дані анкетування освітян, батьків та дітей закладів освіти різного рівня та результати тестування булерів та жертв цькування. Крім того, достовірність висновків роботи забезпечувалась даними анкетування працівників ювенальної поліції, які безпосередньо опікуються проблемою насильства щодо дітей в родинях та освітніх закладах. Окрім зазначеного, були використані результати опитування, проведеного серед працівників та учнів закладів освіти. Зокрема, масив піддослідних становили: 30 дітей із дошкільних закладів освіти, близько 300 вихованців закладів інтернатного та спеціального типу, 200 учнів загальноосвітніх шкіл. Опитування проведено стосовно 200 вчителів та керівників закладів освіти, та близько 120 батьків. Крім того, достовірність висновків роботи забезпечувалась даними анкетування працівників ювенальної поліції, які безпосередньо опікуються проблемою насильства щодо дітей в родинях та освітніх закладах.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та може бути використано у:

– *правотворчості* – для удосконалення низки законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів у сфері регулювання відповідальності за вчинення булінгу, протидії та попередження (акт

Інституту законодавства Верховної Ради України від 16 травня 2019 року № 22/691-1-15);

– *правозастосовній діяльності* – для підвищення ефективності заходів профілактики булінг-поведінки, застосування інших заходів превенції цькування дітей в освітніх установах (акт Головного управління Національної поліції у м. Києві від __ вересня 2021 року);

– *освітньому процесі* – під час підготовки лекцій, навчальних посібників із дисциплін «Юридична психологія», «Вікова та педагогічна психологія» (акт Національної академії внутрішніх справ від 10 вересня 2021 року).

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано здобувачем самостійно. В окремих статтях, що підготовлені у співавторстві, власні розроблення дисертанта становлять на менше 90 %. Наукові ідеї та висновки, що належать співавторам опублікованих праць, у дисертації не використовувались.

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні та емпіричні результати дослідження опубліковано в збірниках матеріалів всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. з проблеми розвитку та функціонування державної мови» (м. Київ, 28 листопада 2019 р.); «Інновації науки XXI. Наукові підсумки 2019 року: збірник наукових матеріалів XXXVII міжнародної інтернет-конференції» (м. Вінниця, 09.12.2019).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із анотації, вступу, трьох розділів, які об'єднують ввісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 178 сторінок, з яких основний текст дисертації займає 149 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНА ТА НАУКОВА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

1.1. Стан наукових досліджень проблеми булінгу

Шкільне насильство притаманне усім країнам світу, а 4 травня оголошено Міжнародним днем боротьби з булінгом (шкільним цькуванням). Насильство у вигляді булінгу (шкільного цькування) – соціальне явище, поширене в більшості цивілізованих країн світу – Канаді, Японії, Індії, США, Великій Британії тощо. Притаманне воно і освітній практиці країн колишнього Радянського Союзу, у тому числі України. Цілком природно, булінг є об'єктом багаторічного і ретельного дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених [1].

Дитяча жорстокість в нашому розумінні – це стійкий і схильний до подальшого негативного розвитку феномен, який культивується виключно у стосунках з іншими дітьми. Жорстокість ставлення до іншого усвідомлюється самою дитиною з певного віку. Якщо, не зважаючи на розуміння жорстокості, дитина продовжує її реалізувати у ставленні до іншого, це означає прийняття і прагнення переживати ті руйнівні почуття, які посилюють жорстокість і схвалюються у відповідному середовищі.

Розвиток знань про агресивну поведінку в освітньому просторі простежується упродовж багатьох століть, при цьому форми насильства над дітьми та ставлення до них змінювалось одночасно із історичною зміною суспільних відносин.

У первісному суспільстві ставлення до дитини було унормоване подвійним чином. Так, вбивство дитини не вважалось злочином порівняно з вбивством дорослої людини. Дитину вважали недостатньо повноцінною істотою, котра належить батькам як річ. Наприкінці XVII — початку XVIII століть ставлення до дитини (дитинства) поступово змінюється. Під впливом кількох поколінь гуманістичної пропаганди (Т.Еліот, Я.Коменський та ін.)

тілесні покарання застосовуються рідше, в деяких країнах зовсім від них відмовляються. З'являється поняття людської гідності дитини, а пізніше пропагується її право на власний вибір життєвого шляху [2, с. 60].

Наприкінці XVI століття розпочинається книгодрукування, яке сприяло поширенню рекомендацій про виховання дітей та їх покарання («Стоглав» та «Домострой»). Автором «Домострою» був монах Сильвестр, духовний наставник Івана Грозного.

На думку ченця, головне завдання батьків - турбота про матеріальне та духовне благополуччя свого чада. Дітей балувати не можна, треба «...страхом рятувати, караючи і повчаючи, а засудивши, побити». Тобто залякати, після чого відшмагати. Однак фізичне покарання було все ж обмежене. Принаймні, дітей можна було бити лише раз на тиждень (на думку Сильвестра – у суботу) та в присутності членів родини.

У навчальних закладах різки взагалі були таким же обов'язковим атрибутом як пір'я, чорнило та похмурі обличчя учнів. Крім різок, для фізичного покарання в сільських та міських школах використовувались мотузки з вузлами, горох в кутку та довгі палиці. Все це було прописано в регламенті та більшість батьків лишень раділи, що їх дітей вчать розуму. До речі, тоді ж в Англії, пропонували свої послуги з биття дітей спеціальні няні, якщо матусям самим було шкода бити неслухняних нащадків [3].

Слід зазначити, що в аристократичних сім'ях до дітей ставилися байдуже, тому й віддавали немовлят на розвиток та виховання до простих родин, до закритих пансіонатів, шкіл, монастирів. Навчання, в будь-якому із перерахованих закладів, було суворим, головним інструментом виховання була різка. Подібний стан справ начебто усіх влаштовував. Деякі спроби пом'якшити ставлення до дітей здійснювали Катерина II та Олександр I, але вони не знайшли підтримки в суспільстві і зменшити жорстокість покарань вдалось значно пізніше. Батіг скасували лише у 1845 році, а різки і решту тортур залишили в школах аж до XX століття. Зокрема, у гімназіях Київського округу навіть наприкінці 50-х років XIX століття різками

шмагали щорічно від чверті до половини всіх учнів. У духовних навчальних закладах було ще гірше. Шмагали на вулиці солоними різками по 300 разів і більше, покараних відносили до лікарні; часто карали кожного десятого чи навіть увесь клас. Подібне жорстоке виховання дітей було доволі звичним явищем навіть у найвищих щаблях суспільства. Так, П.Ламздорф, вихователь Миколи I, дозволяв собі бити його лінійками, хапав хлопчика за одяг, вдаряв об стіну до повної втрати свідомості. Вихователь робив це зовсім не таємно, записуючи ці процедури до своїх щоденників. До речі, ставши імператором, Микола I особисто заборонив фізично карати своїх дітей. Покаранням для них було відлучення від батьківської уваги [4].

Американський психоісторик Ллойд Демоз в своїй роботі [5] писав, що історія дитинства – це жах, від якого людство тільки починає прокидатися. Вивчаючи відношення до дітей протягом вікової історії людства, він виділив наступні періоди по відношенню до дитини:

1. Інфантицидний стиль (стародавні часи IV ст.н.е). В цей період спокійно відносилися до вбивства та інших форм насильства щодо дитини. В основі виховання лежала жорстокість. За неслухняність дітей били, не давали їжі, кидати напризволяще, могли вбити. В Європі вбивство дитини почало розглядатися як злочин тільки в 374 році н.е.

2. Стиль залишання (IV-XIII ст.) В цей період дітей дуже часто передавали на виховання до монастирів, чужих родин.

3. Амбівалентний стиль (XIV-XVII ст.). В певній мірі дитина починає оцінюватися як певна істота, але суспільство не визнає за дитиною права на індивідуальність. Виховання продовжує бути авторитарним. Право дитини на власні бажання жорстоко принижуються. Продовжується використання побиття та інших форм жорстокого поводження з дитиною.

4. Нав'язливий стиль (XVIII ст.). В цей період починається формування емоційно близьких відносин між батьками та дітьми. З іншого боку, продовжується жорстокий контроль над внутрішнім світом дитини. Для того,

щоб мати слухняну дитину, батьки використовують різноманітні форми залякування (забере чужа людина, прийде чудовисько тощо).

5. Соціалізуючий стиль (XIX-перша половина XX ст.). Дитина розглядається як об'єкт навчання та виховання, головні зусилля батьків направлені на тренування вміння дитини впливати на саму себе та підготовку її до самостійного життя. В цей період можна побачити формування економічного насильства над дітьми, певна частина яких змалку важко працювала на виробництві або разом з батьками, не маючи можливості навчатися.

6. Стиль допомоги (з середини XX ст. по теперішній час). Батьки намагаються забезпечити індивідуальний розвиток дитини, по відношенню до якої переживають емоційний контакт та співчуття.

У 1884 році в Англії була створена Лондонська група по запобіганню жорстокості по відношенню до дітей. Співробітники даної групи виявили випадки сексуального насильства, жорстокого поводження, кидання дітей напризволяще, позбавлення їжі, смертельні випадки в результаті недбалого поводження батьків.

Перші спроби визначення і осмислення насильства в сім'ї були зроблені наприкінці XIX століття, внаслідок індустріалізації та урбанізації, що призвели до більшої концентрації населення та нових соціальних проблем.

Найбільш значною подією, пов'язаною із захистом прав дітей, вважається створення Лігою Націй в 1919 році Комітету дитячого благополуччя, діяльності якого була направлена на роботу із сиротами та проституції неповнолітніх. Також, розпочали роботу і інші недержані організації. Зокрема, Міжнародний союз спасіння дітей розробив Декларацію прав дитини, яка була прийнята в 1923 році Лігою Націй.

В 1924 році Ліга Націй приймає Женевську декларацію, в яких закликає дорослих створити умови для повноцінного розвитку дітей. В 1945 році Генеральна Асамблея ООН створює Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), а в

1948 році приймає Декларацію прав людини, якій було проголошено право родини та захист та право дитини на особливу допомогу.

Саме поняття терміну «булінг» походить від англійського – залякування, цькування. Також, це систематичне агресивне переслідування і цькування, залякування із застосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування [6].

У сучасній вітчизняній та зарубіжній науці присутня велика кількість досліджень присвячених булінгу. У дослідженнях висвітлені наступні його найбільш розповсюджені аспекти:

- булінг серед дітей в освітньому середовищі та шляхи його подолання (Д. Олвеус, К. Д'юкс, К. Салміваллі, Д. Лайнз, Дж. Тейлор, Дж. Кук та ін.);

- кібербулінг - навмисні образи, погрози та повідомлення з компрометуючими даними за допомогою сучасних засобів комунікації, як правило, протягом тривалого періоду часу, присвячені роботи наступних авторів (Р. Ковальські, С. Лімбер, Е. Кандель, Н. Віллард та ін.);

- мобінг- цькування на робочому місці (Д. Олвеус, К. Лоренц, Дж. Лонго та ін.).

У другій половині XIX століття проблема булінгу вийшла на публічне обговорення, причиною чого стала публікація статті британської газети «The Times» про солдата, який покінчив життя самогубством через постійне цькування. Публікація шокувала соціум, оскільки ніхто раніше не замислювався про такі фатальні наслідки булінгу (1862 рік)[7].

Вперше проблему шкільного насильства почали вивчати ще на початку 20 століття, коли К. Д'юкс (1905) опублікував своє дослідження. В подальшому про проблему шкільного насилля довгий час не говорили, навіть не було спеціального терміну, так як слово «цькування» було не конкретним терміном та повністю не розкривало суть вказаного явища. Але регулярні дослідження шкільного насилля розпочалися тільки з 60-х. років XX століття. В подальших дослідженнях даної проблеми різними науковцями висувалися свої визначення даного явища, але всі вони відображали

проблеми великих груп соціальних, психологічних та педагогічних проблем, супроводжуваних фізичне та психологічне насилля по відношенню до людини або групи людей, яке відрізнялось довготривалістю та нездатністю людини захистити себе перед агресором.

За результатами досліджень було доведено, що шкільне насильство можна вважати першим кроком до злочинної поведінки. Так, 60 % з тих, у кого було визначено як кривдника в 6-9 класах, мали хоча б одну судимість до 24 років, а 35-40% скоїли три або більше тяжких злочинів досягнувши 25-річного віку [8; 9].

У 1969 році шкільний лікар П. Хайнеманн опублікував свою першу статтю, присвячену феномену шкільної травлі, в одному із шведських журналів. Явище, описане у статті викликало дискусію серед читачів, що і викликало подальший інтерес лікаря досліджувати більш глибоко дану проблему.

На початку 70-х років ХХ століття у Скандинавії група дослідників (Д. Олвеус, П.П. Хайнеманн, А. Пікас, Є. Роланд) вивчала явище насильства між дітьми в школі, якому згодом вони і дали назву «булінг»[8, с.328].

Працюючи багато років над темою шкільної агресії, норвезький психолог Д. Олвеус дає таке визначення булінгу. Булінг (цькування) - це навмисна систематично повторювана агресивна поведінка, що включає нерівність соціальної влади або фізичної сили. Починаючи з 1970 року в університеті Бергена (Норвегія) дослідник вів великий проект, який був першим систематичним дослідженням насилля в навчальних закладах, тобто булінгу.

У 1982 році розроблено першу версію Програми Д. Олвеуса щодо запобігання булінгу (The Olweus Bullying Prevention Program), яка була впроваджена в педагогічну практику в рамках Берлінського проекту 1982-1985 років. Причиною розробки програми стало самогубство через цькування трьох хлопчиків з різних шкіл Півночі Норвегії. Подальші ж дослідження Д.Олвеуса, в даному напрямку, стали осередком детального вивчення

причин та умов для вчинення булінгу. Дослідником були сформульовані три ключові критерії для визначення шкільного булінгу, до яких відносяться: намір агресора заподіяти жертві емоційну шкоду; повторюваний характер поведінки; нерівність сил агресора та жертви (реальне або уявне). До складу Програми входить набір стратегій для роботи на кількох рівнях: школи, класу, а також окремо взятого учня. Основними цілями програми є підвищення обізнаності всього шкільного співтовариства про проблему булінгу, опозиція по відношенню до цькування з боку дорослих, а також заходи з підтримки і захисту жертв цькування.

Також, у своїй книзі, Д. Ольвеус «Bullying, what we know and what we can do» пише, що учень піддається булінгу, якщо він неодноразово та довгий час знаходиться під впливом негативних дій з боку іншого учня або учнів [10].

У судовій практиці Великої Британії використання терміну «булінг» пов'язано з дослідженням Т. Хелда, який вважає, що «...Булінг – це тривале фізичне або психологічне насильство, яке чинить одна або група осіб стосовно особи, яка нездатна захистити себе в даній ситуації, з усвідомленням бажання завдати болю, залякати або спричинити стрес іншій особі». А Національна Асоціація шкільних працівників США дає таке визначення: «Булінг – це динамічні і повторювані моделі вербальної або невербальної поведінки, що здійснюється одним учнем або групою учнів стосовно іншого учня, спрямовані на навмисне завдання шкоди, при наявності реальної різниці в силі» [10].

Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного/психологічного з боку однієї дитини (групи дітей) до іншої дитини (дітей). Булінг може бути проявом різноманітних видів агресії, але в значному відсотку випадків ближче до опосередкованої форми. Швидше за все, саме тому булінг зник на деякий час з поля зору дослідників агресії, адже пряму агресію видно всім, вона є соціальною осудною [10, с. 216-220].

Для булінгу характерна агресивна поведінка щодо окремої особи або групи, з метою приниження, домінування, фізичного чи психологічного самоствердження. Цькування включає в себе широкий спектр поведінкових дій: фізичний напад (умисні штовхання, удари, стусани, побої, підніжки, ляпаси, придушення, нанесення інших тілесних ушкоджень, агресивні дії сексуального характеру тощо), переслідування, залякування, вимагання або насильницьке вилучення чого-небудь (грошей, їжі, інших речей), примус щонебудь зробити, пошкодження та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, псування особистих речей), словесні знущання (погрози, образи, глузування, образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, поширення чуток і пліток, наклеп), соціальна ізоляція жертв (ігнорування, бойкот). Ознаками булінгу є систематичне агресивне переслідування і цькування, залякування із застосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування [11].

Таким чином, до негативних дій можна віднести:

- нанесення тілесних ушкоджень та залякування дитини;
- поширення недостовірних відомостей, що ганьблять дитину;
- використання слів, таких, що принижують дитину;
- використання образливих прізвиськ;
- ігнорування і виключення жертви з групової (шкільної) діяльності.

Згаданий вище вчений Д. Ольвеус визначив типові риси булерів:

- у них є сильна потреба домінувати над іншими учнями, відчувати свою владу та досягати своїх цілей шляхом агресії над іншими; були імпульсивні й легко шаленіють;

- вони часто зухвалі та невічливі у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);

- для них незнайоме відчуття жалю та співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони дуже часто є більш фізично сильними, ніж інші [12, с.151-154].

Серед основних передумов булінгу з боку жертви варто зазначити:

- конкуренцію з уже наявним авторитетом (через відхилення від психологічних рамок колективу, начальства);
- типову для жертви поведінку (слабкість, жалібність).

Також, нам необхідно звернути увагу на поняття насильства. Так, насильство - це застосування силових методів, або психологічного тиску_за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто, будь-яке застосування сили щодо беззахисних осіб.

За словником А. Яковлевої «Сучасний тлумачний словник української мови» насильство – це дії з застосування фізичної сили (або психологічного тиску) щодо когось; примушування, силування, гвалт [13, с. 387].

Відповідно до офіційної позиції всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), причини насильства частково зумовлені біологічними та іншими факторами, які дають підстави говорити про певну схильність деяких людей до агресії, однак частіше за все ці фактори взаємодіють з сімейними, суспільними, культурними та іншими факторами зовнішнього характеру і таким чином створюють ситуацію, в якій виникає насильство.

Варто звернути увагу, на визначення шкільного булінгу, яке дає соціолог О. Ожйова у своїй роботі. Так, шкільний булінг – це навмисне, що не має характеру, самозахисту, довготривале (повторюване) фізичне чи психологічне насильство з боку індивіда чи групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) стосовно індивіда і відбувається в шкільному середовищі або у зв'язку з ним з певною особистою метою [14 ; 15].

У науковій літературі, присвяченій питанням булінгу, представлено багато визначень цього явища. Х. Лейман визначає булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (люди) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпомічності і виключення з групи».

Заборону фізичного покарання дитини слід вважати засобом гарантування права на особисту недоторканність. Однак ця заборона, як

зауважив Р. Стефанчук, не може вважатися абсолютною. Так, Європейський Суд з прав людини у справі «Костело-Робертс (Costello-Roberts) проти Об'єднаного Королівства» від 25 вересня 1993 року зазначив, що фізичне покарання в школах може застосовуватись як частина дисциплінарного режиму[15; 16].

1917 році в РСФСР громадськість почала масові рухи за скасування тілесних покарань. Але швидко скасувати їх не вдалося. Спочатку заборонили пороти гімназистів, потім - жінок, потім – каторжан. Більшовиками було проголошено те, що більше не буде тілесних покарань у школі. Тепер карати дітей тілесно не можна було ні в звичайній школі, ні навіть в школі для важких підлітків. Вчителям дозволялись, звісно не офіційно, тільки неформальні запотиличники. Навчальні заклади перейшли на соціальну систему покарання, тобто, тих, хто погано поведився, просто не брали в піонери.

Крім того, за радянських часів, в школах збільшували обсяг трудового навантаження, наприклад, призначали додаткове чергування. Як покарання вчителі не боялися ставити «двійки» і залишати на другий рік. А якщо юний піонер виявився неохайним кидав скрізь сміття, на нього могли повісити табличку «нечипура», яку він не мав права зняти. Всі учні бачили, хто завинив і в чому, а учень відчував на собі загальний осуд. Або ще - відчитати перед усіма іншими піонерами [17].

Варто зазначити, що проблему булінгу у Радянському Союзі всіляко намагалися приховати, однак деякі режисери все-таки наважились відобразити його в кінематографі - згадаймо хоча б знамениті фільми «Пацани» Дінари Асанової і «Опудало» Ролана Бикова. В Україні реальне усвідомлення цієї проблеми прийшло значно пізніше, після розпаду Радянського Союзу.

Незважаючи на особливу значущість проблеми булінгу, у вітчизняній науці і практиці її розробкою починають займатися тільки на початку 2000-х років. На сьогоднішній день тема булінгу, в суспільстві досить поширена та

актуальна. В даний час в усьому світі відзначається зростання насильницьких дій у відносинах між дітьми. Найчастіше ці дії пов'язані з фізичною і вербальною агресією, які в сукупності представляють собою прояви різних варіацій булінгу.

Виділяють кілька різновидів булінгу: фізичний (умисні удари, стусани, побої тощо), психологічний (пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічної травми через словесні образи або погрози), економічний (крадіжки, пошкодження речей, вимагання грошей тощо), сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тощо); а також кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших пристроїв, пересилання фотографій, поширення чуток за допомогою інтернетресурсу) [18].

Також, варто зазначити, що булінг є підтипом агресії (фізична або вербальна), яка спрямована на пошкодження або зруйнування, і в процесі якої одна особа або група осіб неодноразово здійснюють напади на людину, яка не може захистити себе від нападників. Останні ж, в свою чергу, принижують її або/та виключають з усіх видів соціальної діяльності. Так, у випадку, якщо агресія виявляється в найбільш екстремальній і соціально недопустимій, вона переростає у насильство.

Л. Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця виділяє сім ознак булінгу:

- 1) емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження;
- 2) продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду;
- 3) непривітна і недовірлива поведінка;
- 4) втручання у приватне життя людини;

5) погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія;

б) намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події;

7) агресор займає вище становище, ніж його жертва, і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [19, с. 21-26].

Явище булінг має такі специфічні особливості: прояв насильницьких, агресивних дій; дії мають тривалий контекст; дії спрямовані на людину, яка здатна себе захистити; дії булінг є цілком усвідомленими. Це саме свідоме насильство, агресор прекрасно усвідомлює і віддає собі повний звіт про те, що він робить, для чого робить і які можуть бути наслідки, тобто булінг - це свідоме заподіяння болю і страждань іншій людині [20].

Булінг (як фізичний, так і психологічний) в основному латентний для оточуючих процес, але діти, котрі піддаються цькуванню, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до тяжких наслідків аж до самогубства [21].

Булінг призводить до формування асоціальної спрямованості особистості підлітка, виступаючи в якості преморбиду, оскільки жертву постійно принижують, знущання формує приховане почуття ненависті, агресії, ворожості, бажання помститися, знищити кривдника тощо. У самого булера, внаслідок систематичного, свідомого приниження жертви, застосування насильства по відношенню до неї, формується стійке відчуття безкарності, вседозволеності, всевладдя щодо дій насильства, приниження.

Розвитку булінгу сприяють: виховання в сім'ї (чи відсутність такого); звички, до яких дитина звикла з дитинства; мікроклімат освітнього закладу, коло спілкування друзів (чи відсутність такого).

Шкільний клімат стає самостійним предметом досліджень з середини 1960 до 1990 років ХХ століття і розглядається переважно в контексті вивчення факторів, що впливають на успішність у навчанні учнів. В останні

десятиліття шкільний клімат став оцінюватися на рівні взаємодії вчителя та учня з точки зору впливу на навчальну мотивацію, соціалізацію, поведінку учнів, а також на поширеність шкільного насильства.

У сучасному суспільстві підлітки не вміють користуватися комунікативними прийомами, перестали відстоювати свою точку зору соціально прийнятним способом. Стали частішати жорстокість по відношенню до однолітків, приниження, глузування, бійки, плітки, нав'язування прізвиськ[22].

Таким чином, структура булінгу, як правило, включає в себе наступні елементи: переслідувача (булера), жертву, спостерігача («нейтральні учасники»), «помічники переслідувачів» та «захисники жертв». Основною характеристикою булера є небажання вважати свою поведінку антисоціальною. Він думає, що проблема не в його поведінці, а в поведінці його жертв. Головне, що характеризує булера - це те, що після того, як він закінчує переслідування однієї жертви (вона, наприклад, змушене покинути місце навчання), починається переслідування інший, і так до нескінченності.

Розглядаючи особистісні особливості «класичних» булерів (переслідувачів), слід зазначити, що вони відрізняються підвищеною агресивністю, слабким самоконтролем за своїми мотивами і високою терпимістю до агресивної поведінки як такого. У них високо виражено прагнення до домінування, мають більш високий соціальний статус, самооцінка переслідувачів позитивна, самовпевнені і відчують себе успішними. Переслідувачі вважають себе впливовими і владними, але прагнуть зайняти ще більш високе положення. Часто булерами стають люди, які прагнуть здаватися вище, більш значуща за рахунок знецінення іншого.

Описуючи жертв булінгу, Д. Ольвеус виділив два типи - покірних і агресивних. Так, покірні жертви більш тривожні і невпевнені, ніж звичайні суб'єкти, схильні до обережності, догляду в себе, до самотності, не мають близького друга. Покірні жертви страждають від низького почуття власної

гідності, часто вважають себе невдахами, непривабливими. Замість опору мучителям вони прагнуть уникати їх.

Німецький психолог, фахівець з проблеми булінгу Сандра Дайхманн (Deichmann, 2015) визначила відмінні ознаки агресії, насильства, віктимізації та булінгу. На думку С. Дайхманн, агресія - це емоційний стан, в якому кожна людина може поводити себе по-різному; насильницькі дії є лише однією з форм агресивного поводження з агресією, тобто агресія далеко не завжди проявляється як насильство. Насильство ж, навпаки, завжди пов'язане з агресією. Якщо агресивна поведінка часто буває спонтанна та неконтрольована, то застосування насильства, як правило, здійснюється через намір заподіяти шкоду іншій людині, тварині чи предмету, часто на основі вирішеного конфлікту та завжди з певною метою (наприклад, з метою помсти). На відміну від віктимізації насильство цілком може бути одноразовим або здійснюватися стосовно певної людини лише протягом недовготривалого часу. Відмінність віктимізації від булінгу, складається тільки в тому, що для вчинення булінгу потрібні ще деякі змінні процеси.

У Російській Федерації проблема булінгу не була на часі так, як в інших державах, тому російські вчені та фахівці звернулися до проблеми булінгу на десятиліття пізніше своїх зарубіжних колег. Проте, з початку 2000 років все більше дослідників публікують роботи, безпосередньо пов'язані з булінгом, (наприклад, роботи В. Петросянц, М. Нечаєвої, І. Бердишева, В. Вишневської, І. Кона, Д. Кутузової, О. Маланцевой, А. Стрельбицької, Є. Файнштейн).

Зокрема, І. Кон поняття булінгу розглядає як залякування, фізичний та/або психологічний терор стосовно дитини з боку групи однокласників. Булінг - це форма жорстокого поводження, коли фізично або психічно сильний індивід або група отримує задоволення, завдаючи фізичну або психологічну біль слабшому в даній ситуації людині. Як зазначає В. Петросянц, занижений рівень самооцінки може з'явитися умовою для продовження цькування. Так, значною мірою самооцінка формується під

впливом ставлення оточуючих. При булінгу жертві постійно, протягом тривалого часу, доводиться чути звинувачення та вона поступово переконується в тому, що всі ці негативні думки і оцінки правомірні. Якщо жертві ні з ким нормально спілкуватися або ж таких людей мало, то впоратися з чиниться тиском дуже складно [23].

На жаль, і вік обох сторін - агресорів і жертв - знижується. Спостерігаються агресивні прояви вже серед учнів початкових класів і навіть в дошкільних навчальних закладах.

Булінг не має нічого спільного з керівництвом колективом, якщо він застосовується дорослими, так як хороший адміністратор (вчитель) управляє і керує колективом, поганий - труїть. Тому, будь-який, хто вибирає цькування як метод, будь то дорослий або дитина, показує свою неповноцінність.

На початку знайомства дитини зі школою, вона викликає відчуття чужорідного та незвичного середовища, в якому завжди відбувається порівняння дітей, їх успіхів у навчанні і будівництво певної ієрархії, що являється джерелом тривоги та агресії у дітей.

Дорослі в школі можуть ненавмисно або іншим чином брати участь в булінгу, провокувати або сприяти йому шляхом: приниження учня, який не встигає в навчанні або в нього є проблеми у спілкуванні з однолітками; глузування або негативні висловлювання з приводу зовнішності або походження учня; погрозливі жести або вирази у бік учням; образи учнів принизливими, а іноді навіть нецензурними словами (у присутності вчителя, який ні як на це не реагує) [24].

На наш погляд, особливу увагу слід звернути на те, що психологічну травму від булінгу, яка обов'язково в більшій чи меншій мірі позначиться на майбутньому дитини, отримують обидві сторони.

Крім того, часто прояви булінгу закінчуються різними видами фізичних травм, каліцтвами і навіть загибеллю учасників конфлікту. Не

можна сказати, що на проблему булінг в наш час все закривають очі. Ні, про неї говорять, але, в основному, на рівні розгляду конкретної ситуації.

У підлітковому віці провідною діяльністю є інтимно-особистісне спілкування (Д. Ельконін), суспільно корисна праця (Д. Фельдштейн), міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками. Досвід отриманого булінгу є травмуючим для жертви і негативно позначається на розвитку її особистості в цілому. Зокрема, негативний вплив позначається на формуванні його свідомості, самооцінки, на системі цінностей та взаємодії з однолітками. В результаті тривалого переслідування, постійних принижень, морального придушення жертва булінгу не відчуває себе в безпеці в рамках освітнього середовища [25].

Відзначимо, що фізичне насильство завжди супроводжується психологічним, формою якого є вербальний булінг. Психологічне насильство пов'язане з впливом на психіку жертви, завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість. Саме до цієї форми можна віднести вербальний булінг, де знаряддям служить голос (образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, обзивають, поширюють образливі чутки і плітки і т.п.). До вербального часто відносять і соціальну ізоляцію, тобто небажання спілкуватися з людиною, що піддаються бойкоту. Було доведено, що самоізоляція може викликати почуття безпорадності та відсутності контролю над життям і обставинами, яке призводить до найбільш стійким психологічним проблемам в сьогоденні, а знаряддям служать образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, обзивають, дражнять, поширюють образливі чутки та плітки і т.п. Він часто націлений на людину або групу людей на основі таких формальних ознак, як раса, релігія, етнічне походження, діти з обмеженими можливостями та інші меншини частіше за інших піддаються знущанням. Відчувати вербальний булінг, на жаль, доводиться чи не кожній людині на життєвому шляху.

Багато дітей чують прізвиська або образи щодня в школі, коледжі або просто на вулиці, що не може не позначитися на їх психічне здоров'я. Емоційна шкода може бути ще більш серйозною, ніж удар кулаком, оскільки впливає на здатність мислити і діяти, формує невпевнену поведінку. Жертви булерів можуть відчувати депресію, мати низьку самооцінку, у них спостерігається втрата інтересу до життя і звичної діяльності, але агресор все одно заздрить їхнім успіхам, особистих речей або положенню в соціальній групі.

Психологічне цькування, в будь-якому її прояві, є серйозним індикатором розвитку проблем психосоціальної адаптації. Безпечне середовище виникає в ситуації, коли учні відчують себе значущими та прийнятими своїми однолітками і дорослими. Більш ймовірно, що діти, які беруть участь в позитивних відносинах з вчителями та однолітками, а також, які отримують від них підтримку, будуть мати більш високий рівень самоповаги та з більшою ймовірністю зможуть постояти за себе. У той час як учні, які мали негативний досвід спілкування з однолітками та вчителями можуть страждати від низької самооцінки і мати проблеми з соціальною адаптацією.

Жертви, які регулярно піддаються вербальному булінгу, не завжди слабкі та безпорадні, проте особливість ситуації провокує різні дії. Якщо підліток піддається знущанням в школі, батькам варто навчити його, як не стати «легкою мішенню для насмішок, як не створювати небезпечних для себе ситуацій та у разі небезпеки уникнути конфлікту. У серйозних випадках батьки повинні залучати педагогічний колектив у вирішення проблем[12; 26].

Найбільш вразливим періодом для булінгу є підлітковий вік. Так, випадки булінгу в шкільному віці привертають набагато більше уваги психологів та педагогів, проте існування булінгу у дорослих не можна недооцінювати, оскільки агресори можуть здійснювати серйозний деструктивний вплив на самооцінку вже сформованих особистостей та на трудові колективи. Дорослі, які наражаються на небезпеку на робочому місці,

повинні навчитися передчувати конфлікт та уникати інцидентів. Позитивна самооцінка також сприяє розвитку впевненості в собі, що стримує агресора. Якщо не вдається впоратися з агресією без сторонньої допомоги, необхідно залучити керівників і менеджерів[27].

Сучасний психолог І. Бердишев визначає булінг як систему дитячого насильства, реалізованого у просторі організованого дитячого співтовариства. Це своєрідна соціально-психологічна «зараза» в дитячому співтоваристві. І на місце попередньої жертви обов'язково, рано чи пізно, стане інша. І це буде відбуватися стільки часу, скільки не будуть вживатися реальні заходи щодо булінгу дорослими. Так само, як і не може бути гарантії повного благополуччя в «хворому» дитячому колективі, якщо з його боку буде усунений головний винуватець, ініціатор шкільного цькування, а сам колектив не буде підданий «лікуванню»[28].

Психолог наголошує на тому, що булінг варто розглядати як комплексну проблему, яку вирішити ізоляцією булера (агресора) неможливо. Одним із прикладів сучасного дослідження проблеми психологічного цькування в шкільному колективі є робота В. Маруки (Victoria Lynn Maruca) (2015). Згідно з отриманими результатами, певний тип булінгу може запускати цілий ряд різних стресових реакцій та психосоматичних симптомів, які негативно позначаються не тільки на загальному психологічному стані «жертви», а й на стані здоров'я дитини. Згідно з отриманими даними, різні типи булінгу призвели до конкретних моделей реакції на стрес у учнів. Дослідницею відзначається, що самі знущання породжують знущання, тобто, учні, які піддавалися психологічному булінгу, могли так само «схвалювати» інші види знущань [29].

Важливо відзначити зацікавленість практиків в дослідженні даного явища. Булінг серед школярів в останні кілька років активно обговорюється психологами, педагогами та батьками на форумах і блогах в мережі Інтернет, на яких учасники пропонують опису свого досвіду із запобігання даного явища.

Психологи підкреслюють: об'єктом булінгу може стати будь-хто. Частіше – діти, які чимось відрізняються від основної маси, наприклад: зовнішнім виглядом, поведінкою, нижчим рівнем доходів батьків; за те, що він/вона належить до іншої культурної чи етнічної групи, має відмінні фізичні ознаки або особливості статури (веснянки, руде волосся, великі вуха, жертва може мати надмірну вагу або, навпаки, бути занадто худий для свого віку, носити окуляри), або належати до певної релігії чи національності (наприклад, мусульмани в християнському оточенні). Однак трапляється, що причини значно глибші, такі як: невпевненість у тому, що їх зрозуміють і підтримають вдома. Такі діти не зізнаються батькам у тому, що їх цькують, а мовчання ускладнює не лише конкретну ситуацію, а й боротьбу із явищем в цілому. На думку відомого дитячого і сімейного психолога С. Ройз, діти, які відчують підтримку родини, не стануть жертвами. «Коли ми дитину відпускаємо в соціальний Світ, - а це не тільки школа, це вже і садок, - ми своєю любов'ю, силою, впевненістю, своєю довірою, своєю готовністю прийняти і вмістити будь-який «вантаж» супроводжуємо її, і це буквально зчитується навколишніми. «Я з тобою і я за тобою» - це невидима опора. Таку дитину рідко вибирають об'єктом цькування», - підкреслює вона [30].

Булінг охоплює нерівність сили і влади, що призводить жертву до стану, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій.

Це і відрізняє булінг від конфлікту. У конфлікті учасники рівні, а під час булінгу жертва завжди виявляється слабшою, її важче себе захистити, проте неї може виступати група. Так конфлікти є невід'ємним чинником суспільного розвитку, постійно його супроводжують, оскільки в реальному житті неможливо уникнути суперечностей.

У широкому розумінні, булінг- це особливий вид насильства, коли одна людина (або група) фізично нападає, або загрожує іншому, слабшому фізично і морально людині (або групі осіб). Від випадкової бійки булінг відрізняється систематичністю та регулярністю.

Ще одна характеристика булінгу – свідомо поведінка, спрямована на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині.

Особливу складність в вирішенні питань запобігання і протидії булінгу в освітньому процесі, складають стереотипні уявлення громадськості, учасників освітнього процесу щодо функціонування батьківських комітетів в школі. Непоодинокі випадки коли примусово-добровільного проходить сплачування- збір коштів на так звані вічні потреби класу. Незгода, чи неспроможність, чи небажання тих чи інших батьків, родини сплачувати визначені активістами коштів ставлять під загрозу психологічне благополуччя їхньої дитини в класі, школі. Дитину піддають цькуванню, вона вирізняється як дитина, батьки яких не заплатили. Що в свою чергу негативним чином позначається на навчання, настрої, психологічний стан дитини. Подібні випадки привертають увагу небайдужих. Приміром спільнота Facebook «Батьки SOS». Члени спільноти неодноразово повідомляють на сторінках соціальної мережі Facebook про подібні ганебні вчинки, закликаючи тим самим громадкість побороти явище збору коштів [31].

Характерно, що у половині випадків кривдники не усвідомлюють до кінця, що роблять, адже сприймають цькування як жарт, як розвагу, не замислюючись над тим, що однокласник дуже страждає. Однак є і випадки надзвичайно жорстокого булінгу. Приміром, влітку в Одесі 15-річну дівчину жорстоко побили однолітки. Причиною конфлікту став хлопець, який раніше зустрічався з однією з нападниць, а потім почав залицятися до іншої – над якою знущалися. Кривдниці не просто били і принижували, а й знімали ці знущання на відео [32].

Варто звернути увагу і на причини булінгу. Звичайно їх багато, пропонуємо виділити найголовніші:

- відсутність уваги з боку батьків;
- домашнє насильство по відношенню до дитини;
- бажання завоювати авторитет серед свого оточення.

За останні десятиліття, що минули під знаком віртуальних просторів соціалізації, число ситуацій «живого» безпосереднього спілкування між дітьми різних вікових категорій різко скоротилося.

Кожна епоха накладає свій відбиток на життєдіяльність людей. Одним з таких, що тотально впливають на наше життя, стали стрімко оновлюються інформаційні технології, без яких наше існування вже практично неможливо. Зворотним боком такого прогресу, є залежні хвороби особистості – sms, інтернет-залежності, комп'ютерно-ігрові залежності.

Тому постійно змінюються конкретні форми та способи булінгу. Сучасні технології створюють сприятливі можливості для іншого негативного явища, як цькування, залякування та знущання з використанням інтернету та різноманітних технологічних ресурсів (мобільних телефонів, планшетів, комп'ютерів тощо). Дане явище отримало назву «кібербулінг». Слово складається з двох англійських слів kiber – це віртуальне безпосереднє комп'ютерне середовище, bullying –цькування, залякування.

Проблема особливо загострилася в умовах пандемії коронавірусу. За даними світового огляду впливу пандемії коронавірусу на дітей в онлайн (David Wright. COVID-19: expectations and Effects on children online, June 2020) в період карантину діти стали проводити на 80% більше часу онлайн, значно почастишали випадки булінгу з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, а сексуальна експлуатація дітей в інтернеті збільшилась вдвічі. На жаль, і в Україні такі випадки також почастишали [33].

Отже, кібербулінг – це приниження за допомогою електронних пристроїв, інтернет-ресурсів (пересилання зображень і фотографій компрометуючого характеру, обзивання, поширення чуток і ін.) [10].

Відмінностями кібербулінгу від інших видів шкільного насильства, що роблять його ще небезпечнішим, є:

- відсутність часового та географічного обмеження. Тобто жертва не може сховатися від цього виду цькування (навіть вдома у позашкільний час). Кібер-переслідувач має цілодобовий, постійний доступ до жертви через

сучасні технічні засоби (електронну пошту, мобільний зв'язок, профіль соцмереж тощо);

- масштабність і швидкість розповсюдження інформації образливого характеру та необмеженість аудиторії. Вона набагато ширша, ніж при звичайному шкільному булінгу;

- захищеність переслідувача віртуальним світом, тобто його анонімність, додає кібер-хулігану впевненості в безкарності власних дій, а в жертви, навпаки, породжує невпевненість, постійну тривогу та страх в очікуванні наступних актів переслідування та цькування;

- високий рівень латентності цього виду насильства, що викликає складнощі у частині його виявлення та боротьби з ним;

- прогалини в законодавстві щодо відповідальності за вищевказані дії. В свою чергу, безкарність породжує зухвалість з боку кібер-хуліганів [29].

Кібербулінг є відносно новою формою знущань, яка має як схожі, так і відмінні риси з «традиційним булінгом». Кібербулінг, як і «традиційний булінг» може мати досить руйнівні наслідки для підлітків та приводити до розвитку тривожності, депресії і навіть до суїцидальних проявів. У той же час як в більш ранніх дослідженнях аналізувався взаємозв'язок між характеристикою шкільної обстановки і традиційним булінгом, значно менше досліджень було присвячено участі учнів в процесі кібербулінгу. У ряді досліджень, які вивчали взаємозв'язок між кібербулінгом та шкільної обстановкою, було виявлено, що існує зворотна взаємозв'язок між соціальним кліматом та частотою випадків кібербулінгу: чим гірше клімат, тим вище кількість інцидентів.

Незважаючи на те, кібербулінг характеризується високим рівнем небезпеки в порівнянні з усіма іншими видами насильства, особливо для дітей і робить його таким такі дії: направлення повідомлень, листів, відео, фотографій образливого, погрожуючого характеру; розповсюдження особистої інформації (правдивої або неправдивої), яка дискредитує жертву; зйомка бійок, знущань за допомогою сучасних гаджетів з подальшою

демонстрацією таких фото, відео тощо. Це так званий відкритий або прямий кібербулінг[26, с. 47-53; 34].

Завдяки інтернету люди та діти мають вільний доступ до купівлі як електрошокера, так і газових балончиків та травматичної зброї, що все частіше фігурує у телевізійних (інтернет) новинах України, як інструмент насильства, який використовується малолітніми злочинцями для реалізації своїх антисоціальних цілей, з метою завдання шкоди собі та/або оточуючим[35; 36, с. 275-284].

Слід зазначити, що подібні повідомлення створюють ворожу, агресивну атмосферу, навіть у тих випадках, коли вони не спрямовані безпосередньо на дитину.

Захиститися від нього стало складніше, а кібер-хулігана важко ідентифікувати, тому що він безкарно користується анонімністю інтернету і може «загубитися» на просторах віртуального простору. Це також перетворює в хуліганів тих, хто в подібній ситуації ніколи б не наважився ображати і принижувати інших людей. Доросла людина, як правило, завжди може контролювати те, що говорить іншим людям, і то, як сам реагує на словесну образу.

На наш погляд, типових жертв булінгу немає. Будь-яка дитина може бути жертвою булінгу. Ризик виявитися жертвою цькування збільшується для тих дітей, які не впевнені в собі, тривожні, і тих, у кого немає друзів в ні колективі або/та поза його межами.

1.2. Юридико-психологічна характеристика різновидів булінгу

До XVI століття почало розвиватися книгодрукування, тому про те, як виховувати дітей і як їх правильно бити, вже можна було прочитати в корисних книжках, такими були «Стоглав» та «Домострой». Останню написав монах Сильвестр, духовний наставник Івана Грозного.

На думку ченця, головне завдання батьків - турбота про матеріальне і духовне благополуччя свого чада. Дітей балувати не можна, треба «страхом рятувати, караючи і повчаючи, а засудивши, побити». Тобто залякати, після чого відшмагати. Але не хвилюйтеся, все не так погано. Дітей можна було бити тільки в один день (сам він запропонував суботу) та тільки при членах сім'ї.

З появою у світі інтернет мережі з'являються і нові способи спілкування та безліч нових понять і пов'язаних з ними термінів, які були незрозумілі ще кілька років тому, такі як: кібербулінг, мобінг, секснг та інші.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній науці присутня велика кількість досліджень присвячених булінгу. У дослідженнях висвітлені наступні його найбільш розповсюджені аспекти:

- булінг серед дітей в освітньому середовищі та шляхи його подолання (Д. Олвеус, К. Д'юкс, К. Салміваллі, Д. Лайнз, Дж. Тейлор, Дж. Кук та інш.);

- мобінг- цькування на робочому місці (Д. Олвеус, К. Лоренц, Дж. Лонго та інш.);

- кібербулінг - навмисні образи, погрози та повідомлення з компрометуючими даними за допомогою сучасних засобів комунікації, як правило, протягом тривалого періоду часу, присвячені роботи наступних авторів (Р. Ковальські, С. Лімбер, Е. Кандель, Н. Віллард та інш.);

- секстинг (інтернет-секстинг, від англ. sexting утворено від англійських слів sex-секс та texting-листуватися) - це обмін інтимними повідомленнями або фотографіями за допомогою гаджетів. Багато хто вже це практикував, хоч і не знав як це називається. Наприклад, коли дівчина надсилає свої фото інтимного характеру хлопцеві, вона використовує секстинг як спосіб комунікації.

Англійський журналіст Ендрю Адамс на початку дев'яностих років ХХ століття першим згадає поняття «булінг». У той же час з'явилося і поняття «булінг в школі». У багатьох країнах для позначення подібного явища частіше вживається слово «мобінг». Сам по собі факт розмежування

визначень підкреслює масштабність цього явища, за яким стоїть цілий комплекс соціальних, психологічних і педагогічних проблем. Обтяжує проблему булінг і той факт, що нападу, найчастіше, піддаються і без того найбільш вразливі категорії населення: діти, підлітки, жінки, люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями. Жертви булінг швидко втрачають інтерес до життя і перестають спілкуватися, «замикаються» в собі.

Отже, «мобінг», який у літературних зарубіжних джерелах зустрічається не так часто як булінг. Уперше його використав К. Лоренц у 1958 році. Мобінг (mobbing від англійського дієслова to mob – нападати зграєю, травити) – є формою психологічного насильства, колективного психологічного терору, цькування для послаблення авторитету співробітника або ступеня його соціального чи професійного впливу у колективі, зазвичай для його звільнення [37]. Менш жорстокий, з фізичної точки зору, мобінг відрізняється від інших видів булінгу своєю системністю, різноманітням і прихованістю проявів від суспільства, агресор використовує плітки, грубі жарти, обзиває і висміює жертву. Може зустрічатися як в студентських так і робочих колективах. У дорослих колективах цькування зустрічається не так часто як у дитячих, а якщо і виникає то переростає в псування майна і побої, адже дорослі люди усвідомлюють відповідальність за це.

Мобінг має генетичну основу і широко поширений в тваринному світі. У біології під мобінгом розуміється демонстративне дія тварин або птахів проти можливого ворога переважно іншого виду[38].

Поняття «мобінг» було введено в 1963 році К.Лоренц (Lorenz K.). Він називав мобінгм феномен групового нападу кількох дрібних тварин на більшого противника [Lorenz, 1963]. Як приклад можна привести поведінку зграї мавп, що знаходиться на деревах, по відношенню до що знаходиться на землі лева. Сидячи на деревах, мавпи активно проявляють свою ворожість, скачуть по гілках, кричать і кидають в хижака всім, що попадеться під руку: плодами, уламками гілок. Якщо мавпи сховалися на скелі, то вони кидають у ворога більш серйозні предмети - камені. Ворони, що піднімають галас на

перехожого, який насмілився пройти дуже близько до їх гнізд, - це теж приклад мобінгу. На відміну від тварин у людини мобінг - елемент не міжвидової, а внутрішньовидової боротьби. Прояв мобінгу в людському суспільстві багато в чому ґрунтується на протиставленні «своїх» і «чужих» в боротьбі за різного роду ресурси.

Термін здобув популярність серед дослідників після публікації в 1972 році роботи шведського лікаря П.Хайнемана, який порівнював жорстоке поводження дітей по відношенню до однолітків з агресивною поведінкою тварин і називав його мобінгом. У 1973 році П. Хайнеман опублікував повідомлення про напад на одну людину, що заважала групі вести свою діяльність, назвавши такий напад як «мобінг» [39].

У наступних публікаціях терміном «мобінг» були названі напади з боку груп та окремих людей (Д. Ольвеус, 1978 р.). На думку, А. Пікаса, мобінгом краще позначати групові дії, в той час як термін «булінг» (шкільне цькування) може вживатися більше широко стосовно нападів будь якого характеру [40].

У сучасному значенні термін був вперше використаний шведським дослідником психології праці Х.Лейменном, який вивчав на початку 80-х років ХХ століття особливості поведінки людей в колективі, досліджував ситуацію повторювальної та систематичної агресії між працівниками на робочих місцях. Він дав характеристику мобінгу, як «психологічний терор», який включає систематично повторюється вороже і неетичну ставлення одного або декількох людей, спрямоване проти іншої людини. Прояв мобінгу в суспільстві засноване на протиставленні «своїх» та «чужих» в боротьбі за різного роду ресурси. Надалі Ноа Девенпорт, професор Державного університету Айови, фахівець в галузі управління конфліктами, з співавторами Руттом Шварцем та Гейлом Елліоттом в своїй книзі «Мобінг: емоційне насильство на робочих місцях в США» розглянула виникнення і динаміку цього явища, його наслідки для учасників і збитки для фірми, а також можливі шляхи його запобігання.

Вчені з Великобританії, Австралії та Японії почали співпрацювати з дослідницькою групою Норвегії для вивчення явища булінгу у школах, а вчені з Німеччини, Франції, Угорщини, США і Австралії залучилися до співпраці з дослідницькою групою в Швеції, для дослідження мобінгу на робочих місцях. Оскільки майже одночасно досліджувати прояви систематичної та довготривалої агресії стали дві групи науковців, то було прийнято, що поняття «булінг» застосовується щодо шкільних ситуацій, а термін «мобінг» – щодо ситуацій на робочих місцях.

У 90-х рр. ХХ ст. з'являється велика кількість публікацій про паралельно проводяться дослідження в США, Канаді і Європі, звертаючи увагу на деструктивне відношення між співробітниками на роботі[41].

Термін «мобінг», включає в себе кілька видів психологічного тиску на співробітника на робочому місці, таких як: вертикальний та горизонтальний. Вертикальний виникає в разі, коли колектив іде війною проти начальника або ж начальник виживає небажаного йому співробітника. Це називають ще босингом (від англійського boss – керівник, начальник, шеф). Горизонтальний передбачає цькування колективом одного з працівників. Саме цей вид мобінгу найбільшою мірою відображає зміст самого терміна, що походить від англійського mob - натовп. Існує ще й змішаний мобінг, коли цькують по вертикалі та по горизонталі. В рамках вертикального мобінгу виділяють проміжний варіант робочого переслідування, так званий «сендвіч-мобінг». В цьому випадку жертва (як правило, керівник середньої ланки) піддається подвійному удару. Наприклад, з одного боку його тисне керівник, з іншого - колеги або підлеглі[42].

Жертвою мобінгу може стати будь-який співробітник. Нерідко ними стають молоді фахівці, які щойно прийшли на роботу, або ті співробітники, що прийшли в новий колектив. Нажаль, непоодинокі випадки коли жертвами мобінгу стають співробітники передпенсійного та пенсійного віку.

У більшості випадків, мобінг проявляється в несправедливій критиці, величезним навантаженням, безпідставними зауваженнями до виконаної

роботи (або в процесі такої), навмисної дезінформації, агресії і ворожості, доносах і скаргах, плітках, глузуваннях тощо. Очевидно, що основна мета цькування – вижити (звільнити) небажаного співробітника. Так, як показує практика, більш ніж в половині випадків таких працівник звільняється.

Кожна епоха накладає свій відбиток на життєдіяльність людей. Одним з таких, що тотально впливають на наше життя, стали стрімко оновлюються інформаційні технології, без яких наше існування вже практично неможливо. Зворотним боком такого прогресу, є залежні хвороби особистості – sms, інтернет-залежності, комп'ютерно-ігрові залежності.

З появою інтернету суспільство почало «віртуальне спілкування», яке стало для багатьох ресурсом і відкрило додаткові соціальні можливості. Анонімність, що допустима в інтернеті, дозволяє людині проводити експерименти з різними соціальними ролями, не боячись негативної оцінки або соціальних санкцій, які б пішли при особистому спілкуванні. З одного боку, це може бути корисно підлітку, який шукає нагоди дізнатися більше про себе. Однак, з іншого боку, віртуальне спілкування створило ризики, пов'язані з новими варіантами відповідей середовища[43].

Наприклад, анонімність підвищує ймовірність зустрічі підлітка в інтернеті та можливо, в реальному світі з кимось, хто теж використовує вигадану роль, а також знижує звичний рівень сором'язливості та провокує такі форми поведінки, які не практикуються в реальному житті.

Тому постійно змінюються конкретні форми та способи булінгу. Сучасні технології створюють сприятливі можливості для іншого негативного явища, як цькування, залякування та знущання з використанням інтернету та різноманітних технологічних ресурсів (мобільних телефонів, планшетів, комп'ютерів тощо). Дане явище отримало назву «кібербулінг». Слово складається з двох англійських слів kiber – це віртуальне безпосереднє комп'ютерне середовище, bullying –цькування, залякування[44].

Отже, кібербулінг – це приниження за допомогою електронних пристроїв, інтернет-ресурсів (пересилання зображень і фотографій компрометуючого характеру, обзивання, поширення чуток і ін.).

Кібербулінг являє собою цілу низку різних форм поведінки. Американські вчені Р. Ковальські, С. Лімбер та П. Агастон [45] виділили вісім типів поведінки, характерних для кібербулінгу:

- перепалки або флеймінг (від англ. Fleming – пекучий, гарячий, полум'яний). «Суперечка заради суперечки», процес обміну короткими гнівними повідомленнями в місцях де є багато користувачів мережевого спілкування (чати, інтернет-форуми, соціальні мережі та ін.). Дане явище являє собою словесну війну, яка часто не має відношення до первісної причини дискусії, суперечки;

- нападки, постійні виснажливі атаки (з англ. harassment - роздратування, занепокоєння, цькування) – найчастіше залучення повторювальних образливих повідомлень, спрямованих на жертву (безліч дзвінків та смс-повідомлень), з перевантаженням персональних каналів комунікації. На відміну від перепалки, атаки більш тривалі та односторонні;

- обмовлення, зведення наклепів (denigration) – поширення принизливої неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій. Це можуть бути як і текстові повідомлення, так і фото (відео) матеріал, що показує жертву в згубній та образливій манерах;

- самозванство, втілення в певну особу (impersonation) – переслідуюч позначає себе як жертву, використовуючи її пароль доступу до її аккаунту в соціальних мережах, пошти тощо, а потім здійснює негативну комунікацію;

- ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її поширення;

- отримання персональної інформації в міжособові комунікації і передавання її (фото, відео) в мережу інтернет або поштою тим, кому вона не призначається;

- відчуження (ізоляція) – бажання бути включеним в будь-яку соціальну групу є мотивом багатьох вчинків підлітків, а виключення з такої групи сприймається як «соціальна смерть». У віртуальному просторі виключення також може наражати на негаразди, аж до повного емоційного руйнування дитини;

- кіберпереслідування – дії із прихованого вистежування переслідуваних і тих, хто знаходиться без діла, зазвичай зроблені анонімно, з метою організації злочинних дій, наприклад спроб зґвалтування, фізичного насильства;

- хепіслепінг (від англ. happy slapping – щасливе лякання) – відносно новий вид кібербулінгу, що починався з англійського метро, де підлітки, прогулюючись пероном, раптом лякали одне одного і знімали це на камеру. У подальшому, будь-які записи на відео з реальними нападами почали називати хепіслепінг. Починаючи як жарт, хепіслепінг може закінчитися трагічно.

Досить велика кількість дітей нерідко піддається смертельному ризику в разі поєднання шкільного булінгу та кібербулінгу. У перші роки виникнення уваги до феномену кібербулінгу публікації по даній темі були присвячені в основному цькування в текстових повідомленнях і по електронній пошті. В останні роки паралельно з розвитком соціальних мереж відбувалося стрімке збільшення числа публікацій в них по даному напрямку.

Останнім часом навіть з'явилося поняття «буліцид» - загибель жертви внаслідок булінгу.

На відміну від ситуації звичайного булінгу, в разі кібербулінгу, дорослі, зокрема, батьки, можуть не володіти ситуацією та її вирішенням. Це відбувається, ще й тому, що жертви кібербулінгу нерідко приховують від батьків факт переживання цькування в інтернеті. Однією з важливих причин даного явища - прагнення до самостійності і підтвердження бажаного статусу дорослої людини. Так, підлітки схильні вважати, що вміння самостійно справлятися з проблемами при використанні засобів комунікації - це навичка,

яким важливо мати. Деякі підлітки не приваблюють батьків до вирішення проблем, включаючи пов'язані з ситуацій кібербулінгом, вважаючи, що просити допомогу в таких ситуаціях властиво виключно маленьким дітям. Крім того, жертви нерідко вважають, що визнання в тому, що вони виявилися в ситуації кібербулінгу, спричинить за собою обмеження батьками їх волі, в тому числі в інтернеті, аж до повного відключення їх від віртуального простору. Страх втратити доступ до інтернету нерідко переважає передбачуваний позитивний ефект від звернення за допомогою до дорослих. Крім того, інтернет-простір для підлітків - важлива частина їхнього життя, в яку вони не хочуть впускати дорослих. Жертви якого можуть страждати тривожністю, депресією, а в крайніх випадках вдаватися до самогубства, вживання психотропних речовин, піддаватися відрахування зі школи і демонструвати низьку успішність [46].

I. Лубенець пропонує визначати насильство в інформаційному просторі або кібернасильство (кібербулінг), як умисні, опосередковані, зазвичай систематичні, протиправні дії з боку учня (учнів) навчальних закладів, спрямовані проти іншого учня (учнів) всупереч його (їх) волі, які вчиняються з використанням інформаційно-комунікаційних засобів і виражаються у формі передавання цьому учневі (учням) та/або невизначеному колу інших осіб повідомлень, фото-, відеоматеріалів, відеозаписів з метою зганьбити, принизити, залякати, образити, зацькувати його (їх), наслідком чого є порушення прав на безпечне навчання та отримання інформації, таємницю приватного життя, повагу, честь, гідність, майно, здоров'я або життя і спричинення фізичної, психічної, моральної шкоди цьому учневі (учням). Тобто це форма конфліктної, агресивної поведінки систематичного характеру, яка підсилена технологічним оснащенням [47].

Натомість, в Канаді в минулому році на міжнародній конференції діячів гуманітарних і суспільних наук заявили, що подібні захоплення не є злочин і практично нешкідливі. Аргументують це тим, що безпосереднього фізичного контакту між молодими людьми не відбувається, отже, немає і

ризиком захворювань, що передаються статевим шляхом, а для юних дівчат - небажаної вагітності [48].

Необхідно зазначити, що кібербулінг - це загальне визначення для різних видів цькування в інтернеті, але його не варто плутати з кібермобінгом та кіберцькуванням.

Отже, кібермобінг - вид цькування в цифровому середовищі, що реалізується за допомогою електронного тексту (повідомлень та коментарів); кіберцькування – це заподіяння шкоди дитині (людині) протягом тривалого часу в мережі Інтернет (переслідування, поширення чуток, залякування).

Іноді кібербулінг може переходити з режиму онлайн в режим оффлайн, або взагалі перебувати одночасно в двох режимах. Наприклад, інтернет блогери та публічні особи стикаються з кіберсталкінгом (вид насильства, коли передплатники вистежують жертву за допомогою соціальних мереж, пише їх у всіх доступних месенджерах)[49].

Вітчизняний психолог І. Закалюк стверджує, що кіберсталкінг – це один з найнебезпечніших видів кібербулінгу. Він також може поєднуватися з іншими видами онлайн-злочинів, окрім цього - з єдиним булінгом оффлайн.

Наприклад, розділення або кібергрумування може «розвиватися» у кіберсталкінгу. Цікавим є і те, що відповідно до дослідження «Цивілізованість, безпека та взаємодія в Інтернеті», яка перевірила компанію Microsoft, секстинг входить до п'ятирок у більшості розподілених мережевих ризиків.

Варто зазначити і те, що в Україні офіційної статистики щодо кіберсталкінгу немає.

Так, у 2018 році «Ла Страда-Україна» отримала 100 дзвінків від підлітків, які зазначили кібернасильства, а також важливим є і те, що протягом останніх двох років до Національної дитячої гарячої лінії зросла кількість таких звернень.

До речі, з розвитком мережі інтернет, сексуальна експлуатація дітей та підлітків отримує нові форми, однією з яких став секстинг.

Вперше термін секстинг був згаданий в 2005 році в публікації Британської газети Sunday Telegraph Magazine, вказуючи на нову тенденцію серед молоді, і з тих пір як поняття, так і самі засоби обміну такого роду повідомленнями охопили всі регіони Інтернету, набуваючи все нові форми та різновиди. З самого моменту появи на віртуальному небосхилі, секстингу став причиною юридичних баталій і темою психологічних і соціологічних досліджень. Часом, фахівці виявляються по різні сторони барикади як на легальних, так і на психологічних полях битв. Спочатку, базою обміну сексуально-спрямованих повідомлень служили SMS (виключно, послуга коротких повідомлень), але поступово сфера застосування охопила практично всі платформи віртуального спілкування, даючи можливість включати графічні зображення, фотографії і відео кліпи [50; 51].

Діти охоче використовують інтернет для спілкування на сексуальні теми. Бар'єри сором'язливості зникають та коли листування стає дуже відвертим, виникає небезпека секстингу - непорядні люди можуть викласти інтимні послання і фотографії у відкритий доступ або вимагати гроші, погрожуючи зіпсувати репутацію [51].

Секстинг, в якому беруть участь діти, посилаючи свої власні фотографії в оголеному вигляді своїм друзям, призвів до численних суперечливим юридичним казусів в країнах, що мають суворі заборони на дитячу порнографію (США, наприклад). У деяких випадках, підлітки, що послали свої оголені фотографії, були звинувачені в розповсюдженні дитячої порнографії. В інших, підліткам, які мають подібні фотографії, було пред'явлено звинувачення в зберіганні дитячої порнографії. А в деяких, кримінальні справи були відкриті проти адміністрації шкіл, де подібні випадки мали місце бути [52].

Згідно з опитуванням громадської думки «Безпека в Інтернеті (секстинг), проведеним U-Report Ukraine наприкінці 2018 року, 40% опитаних підлітків та молоді віком від 15 до 30 років ствердно відповіли на питання, чи відправляли вони кому-небудь свої особисті фотографії

інтимного характеру . При цьому ствердно відповіла і третина підлітків, в тому числі: 7% із загального числа хотіли привернути цим увагу, 23% з бажання розважитися, 62% зробили це на прохання партнера або партнерки [53].

Щороку число жертв віртуальних педофілів збільшується, потрапити на гачок маніяка дуже просто: все починається з невинною листування, яка переходить в недвозначні натяки, обмін інформацією інтимного характеру та провокує дитину на особисту зустріч, яка може закінчитися сумно.

Існує ще одна з форм сексуальної експлуатації в інтернеті - це грумінг, тобто встановлення дорослими дружніх та довірливих відносин з неповнолітніми особами через Інтернет для вступу з ними в інтимний зв'язок, шантажування та залякування. Для грумінгу онлайн зловмисники використовують соціальні мережі, електронну пошту, текстові повідомлення, чати в онлайн-іграх або інші веб-сайти для спілкування між користувачами. Кіберзлочинці користуються недосвідченістю неповнолітніх, застосовують психологічні маніпуляції та переконання, щоб жертви добровільно погоджувались на їх небезпечні пропозиції. Наприклад, щоб завоювати довіру зловмисники починають приділяти дитині багато уваги, часто спілкуватися, вислуховувати проблеми та дарувати подарунки. Для грумінгу зловмисники часто використовують фальшиві профілі та намагаються видати себе за іншу особу [54].

В англійській мові термін «грумінг» багатозначний, його синонімами є слова «підготовка до чого-небудь», «тренування», «навчання». В контексті сексуальної експлуатації він вперше з'явився в США в 1985 для опису методів, використовуваних педофілами, і поступово увійшов в обіг і класичні словники як поняття, що характеризує «злочинну активність з побудови дружніх зв'язків з дитиною, особливо через інтернет, для того, щоб переконати його вступити в сексуальні відносини».

Ще один синонім грумінгу - спокушання, тобто домагання в варіанті онлайн грумінгу, включається в якості окремого випадку в ширшу категорію

«сексуальна експлуатація дитини онлайн», до якої також відносяться секстинг, або створення і поширення сексуальних оголених або напівоголених зображень за допомогою мобільних телефонів, інтернету та вимагання у дітей таких сексуальних зображень, в тому числі за допомогою погроз чи шантажу [55].

Остаточною метою грумінгу найчастіше є отримання фотографій та відео відвертого характеру. Однак, дії зловмисників можуть бути і набагато небезпечнішими — вони часто намагаються зустрітися з дитиною в реальному житті. Зважаючи на брак досвіду та наївність, юні користувачі можуть піддаватися на такі провокації з боку дорослих.

На жаль, такі злочини не мають меж і кордонів - злочинець та жертва можуть перебувати на різних континентах, часто працюють цілі групи, члени яких можуть працювати одночасно у різних кутках Землі.

Такого роду злочини відбуваються і на території нашої держави, але, на жаль, про них мало відомо як і дітям, так, і дорослим, а значить люди не мають знань, щоб себе убезпечити або ефективно справлятися з такою проблемою.

Ще один вид насилля в інтернеті – «тролінг» - розміщення в інтернеті на форумах, у групах новин, у проектах тощо, провокаційних повідомлень із метою викликати флейм (суперечка заради суперечки), конфлікти між учасниками, образи, війну правок, марнослів'я тощо. В інтернет-термінології, «троль» – це людина, яка розміщує брутальні або провокаційні повідомлення, наприклад, у дискусійних форумах, перешкоджає обговоренню, або ображає його учасників». Даний термін походить зі сленгу учасників віртуальних спільнот і не має прямого відношення до сфери наукового дискурсу [56].

За припущенням співробітника інституту соціології РАН І. Ксенофонтової, це слово набуло популярності через інше його значення – «тролів» як істот, що згадуються в скандинавській міфології. Міфологічні істоти тролі, особливо в дитячих оповіданнях, зображуються як потворні, неприємні істоти, створені для заподіяння шкоди і скоєння зла [57].

У багатьох епізодах підкреслюється неприязнь тролів до сторонніх осіб у межах місць їхнього проживання, особливо до тих, хто збирався порушити їхній спокій.

Отже, розглянемо дане питання з поняття комунікативної діяльності як системи дій, що послідовно розгортаються, кожна з яких спрямована на вирішення приватного завдання і може бути розглянута як певний «крок» у досягненні мети спілкування.

Класичний тролінг («classical trolling») - це розміщення в інтернеті (на форумах, в дискусійних групах, проектах, провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти та взаємні образи між користувачами мережі. Спочатку це слово походить від рибальського терміну «тролінг» - «trolling», «trawling» - ловля за допомогою протягування снастей, що збігається з назвою міфологічної істоти зі скандинавських легенд і саг [58, с. 17-25].

Так, у 2008 році на сторінках іміджборда було розміщено комічне зображення троля - «trollface» та згодом воно фігурує в більшості образливих і саркастичних повідомлень.

З початку XXI століття інтернет-тролі стали утворювати власні мережеві спільноти та організації, ділячись досвідом щодо найбільш ефективного розпалюванню конфліктів. Поступово тролінг почав приймати нові форми і специфіку. Повідомлення, які носять глузливий характер, прийнято називати «kudos trollin» - «кудос тролінг», від англ. «kudos» - похвала; схвалення, схвальний відгук; комплімент. Технічним терміном для такого роду повідомлення виступить «electronic message freedom»[59].

Головною метою троллінгу є внесення розладу в суспільство якимось чином. Підбурювальні, саркастичне, провокаційне або гумористичне зміст повідомлень троля направлено на те, щоб схилити інших користувачів до залучення троля в марну конфронтацію. Чим більш бурхливо реагує суспільство, тим імовірніше подальший тролінг з боку ініціатора, оскільки це стверджує його впевненість в тому, що певні дії досягають його мети викликати хаос.

Найбезпечніший тролінг в формі жарту або розіграшу зберігається та використовується до теперішнього часу, хоча паралельно розвинуті більш жорсткі форми тролінгу[60].

Найчастіше тролями є не працюючі особи, що не зайняті ні в якій сфері діяльності та єдиним джерелом їх доходів частіше є «вибивання» грошей з затравлювати осіб, якихось реальних коштів або благ у віртуальному просторі, тобто явище тролінгу приносить так званим тролям ще відомі матеріальні вигоди.

Іноді буває важко відрізнити користувача, якому просто незнайомі загальноприйняті норми форуму, від користувача, який навмисно займається явищем. На жаль, багато користувачів реагують агресивно при перших же нагадують тролінг діяч новачків, що іноді робить останніх в результаті справжніми тролями[61].

Отже, тролінг в соціальних мережах, віртуальної реальності частково подібний процесам, що відбуваються в соціальній реальності, але тролінгом не називають (наприклад, маніпуляція). Тому поняття соціального тролінгу вимагає уточнення. У сучасних умовах потрібно таке поняття соціального тролінгу, яке відображало б специфіку даного явища та даних процесів як в об'єктивної соціальної реальності, так і у віртуальному.

В сучасному світі на головуючі позиції виходить роль соціальних мереж в житті молоді, своєрідне віртуальне спілкування, в якому абсолютно інше життя, не схоже на реальну, з віртуальними друзями, проблем в такому житті, нібито і немає. Спілкуватися віртуально виявляється набагато легше, а знайти своїх однодумців – можливо швидше ніж в реальному житті, а ще, можна бути відвертим у всіх сенсах цього слова.

1.3. Юридико-психологічні чинники та кваліфікація булінгу

Важливими детермінантами схильності дітей до агресивної, булінг-орієнтованої поведінки є своєрідності динаміки психічного розвитку особистості, протиріччя становлення характеру і первинної соціалізації.

Зокрема, дитячий і підлітковий вік, якому властива незрілість, несформованість особистості, відрізняється особливою схильністю до різноманітних порушень соціальної поведінки. На думку В. Ковальова, останні значно частішають у підлітків у зв'язку з пубертатною дестабілізацією нервово-психічного стану. Підлітковий вік - це час становлення характеру. Саме в цей період вплив середовища, найближчого оточення виявляється з величезною силою. Поведінка підлітка - зовнішній прояв складного процесу становлення його характеру. Серйозні порушення поведінки нерідко пов'язані з відхиленнями в цьому процесі. Нерідко емоційний розвиток дітей буває порушеним, а їх поведінка непередбачуваною. У зв'язку з цим досить часто виникають ускладнення психічного розвитку. Велика частка цих ускладнень є лише відхиленням від норми, а не симптомом психічного захворювання. Серед неповнолітніх, частіше і в крайніх формах виявляється жорстокість і агресивність [62].

Щодо ж детермінації делінквентної поведінки дітей, ми вважаємо слушною її відносну дихотомічність, тобто залежність від соціальних та біологічних чинників у їх взаємозв'язку та взаємодії. Дитячий і особливо підлітковий вік характеризуються так званим онтогенетичним ризиком. По-перше, позначаються внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою Я-концепції. По-друге, дітям притаманна граничність та невизначеність соціального становища. По-третє, діють протиріччя, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю вже не діють, а дорослі способи, які передбачають дисципліну та самоконтроль, ще не склалися або не зміцніли. Зростанню делінквентності серед підлітків сприяють соціальні

негарзди, зокрема бездоглядності і послаблення сімейної опіки. Також, при деяких акцентуаціях характеру, зменшується стійкість відносно несприятливого впливу безпосереднього оточення, збільшується піддатність згубним впливам. Поява соціально не схвалюваних форм поведінки провокує соціальну дезадаптацію. Якими б різноманітними не були форми відхилюваної поведінки, вони майже завжди характеризуються погіршенням відносин з іншими дітьми, що виявляється в бійках, сварках, або, наприклад, агресивністю, демонстративною непокорю, руйнівними діями, у тому числі у складі підліткових об'єднань. Між цими різними формами поведінки існують важливі зв'язки. Вони виявляються в тому, що ті діти, які в дошкільному та ранньому шкільному віці були агресивними і задержували, з віком з більшою ймовірністю будуть виявляти схильність до асоціальної поведінки. Зазвичай, недостатньо соціалізована, агресивна дитина знаходиться в дуже поганих відносинах з іншими дітьми та зі своєю сім'єю.

Делінквентна поведінка нерідко пояснюється тим, що підліток не може правомірними засобами задовольнити свої психологічні потреби у визнанні, довірі, самоствердженні. Зокрема, Л.Божович пише: «Якості особистості, як позитивні, так і негативні, виникають у відповідь на ту або іншу потребу дитини в процесі поведінки, пов'язаної з задоволенням цієї потреби».

Вітчизняні психологи відмічають, що має місце і природна обумовленість деяких особливостей психіки неповнолітніх правопорушників. Зазнаючи якісних змін, діють вони не прямо, а опосередковано, знімаючись в певних соціалізованих параметрах. Саме тут спостерігається взаємодія біологічного і соціального в детермінації відхилень та делінквентності. До них, наприклад, слід віднести такі вікові особливості дитини, як вікові кризи. Стосовно досліджуваної нами категорії булерів, це кризи 7, 13 та 17 років. Прискорення біологічних і психологічних процесів у період кризи призводить до того, що відхилення в поведінці виникають немов би раптово. Так, у цілком благополучного підлітка несподівано для оточуючих

з'являється емоційна черствість, жорстокість, схильність до агресії, насильства. Період дорослішання, сам по собі не є хворобою, але може спровокувати виникнення глибоких психологічних проблем. Підліткова криза розуміється як стан, який характеризується спотворенням відносин підлітка з дійсністю. Однією з кардинальних ознак цієї кризи є переживання відчуження свого «Я» (деперсоналізація), своєї самотності й відірваності від світу, що, у поєднанні з типовим для цього віку потягом до групування, може спонукати до створення агресивних булінг-груп. Значна кількість агресивних та протиправних вчинків підлітків, які потрапляють в поле зору правоохоронних органів, є наслідком особистісної кризи. Особливо слід зазначити ті ускладнення підліткового віку, які є наслідком бурхливого і нерівномірного розвитку організму, що супроводжує процес статевого визрівання підлітка. Підвищена активність ендокринної системи здатна надати поведінці підлітка помітного впливу, так звана «гормональна буря», викликана прискореним статевим визріванням, і як наслідок цього - емоційна нестійкість, підвищена збудливість, нерівноваженість, неадекватність реакції, що втілюються у невиправданій різкості і підвищеній конфліктності, що саме по собі здатне ускладнити його відносини з оточуючими, персоналізувати агресивність дитини. Ця конфліктність, особливо у стосунках із дорослими, яка нерідко виявляється в підлітковому віці, пояснюється не тільки органічними змінами, а й тим, що змінюється вся система стосунків підлітка з дорослими та однолітками. Прагнучи позбутися оцінки і впливу дорослих, підліток стає критичним стосовно своїх батьків, вчителів. Проте вчинити активні опірні дії дорослим дитина не може, що призводить до переключення агресії на слабшого ровесника. Активний процес засвоєння навичок соціальної поведінки триває. Кризовість підліткового віку з більш або менш вираженою тенденцією до криміналізації також виявляється в тому, що у підлітка суттєво перебудовуються стосунки з однолітками. Для підлітка характерна підвищена потреба у спілкуванні з однолітками, так звана «реакція групування», прагнення до самоствердження

в їхньому середовищі, чутливе реагування на думку однолітків. У підлітковому віці закладаються самосвідомість, самооцінка. Потреба в спілкуванні і самоствердженні підлітка повинна бути реалізована у сприятливому середовищі. Якщо це з якихось причин не відбувається, то самоствердження здійснюється в неформальних підліткових групах, вуличних, дворових компаніях у формі асоціальних проявів (пиятика, паління, хуліганство, вчинення булінгу), воно може стати небезпечним, криміналізуючим чинником. Антисоціальні компанії (соціально негативні) пов'язані з розвагою і спілкуванням, але в основі їх часто-густо лежить діяльність, спрямована на шкоду конкретній особистості. Витоки групової злочинності неповнолітніх - в бездоглядності вуличних компаній, лідерами яких стають підлітки з неадекватною самооцінкою, агресивною орієнтованістю. Подібна ситуація притаманна і шкільному середовищу, де неухважність вчителів та вчасного реагування батьків призводить до групового цькування в різних формах. Здоровий юнацький потяг до колективності виражається в небезпечному груповому егоїзмі, некритичній гіперідентифікації з групою та її лідером, в невмінні і небажанні свідомо зважити і оцінити конкретні групові норми і цінності у світлі загально-соціальних і моральних критеріїв. Підкоряючись законам групи, підлітки йдуть на неймовірно жорстокі булінгові вчинки для того, щоб, як їм здається, відновити важливий для них зв'язок власного «Я» з групою. Нестверджена моральність підлітка робить його залежним у своїх судженнях від думки авторитетних членів групи, формує готовність до булінг-поведінки. Компенсація несамостійності при цьому досягається шляхом відданості спільності групі, критичному, заперечливому ставленні до всіх, хто до групи не входить. У підлітків доволі розвинений механізм наслідування, який спонукає їх некритично переймати форми поведінки більш стверджених та закоренілих у протиправній поведінці підлітків[63].

Доволі суттєве значення стосовно детермінації делінквентної поведінки дітей та підлітків має емоційна сфера особистості. Зовнішні емоційні реакції

обумовлені багатьма факторами, у тому числі - типом вищої нервової діяльності й умовами виховання. Переважання вираженої емоційної реакції саме у булерів свідчить про особливості гальмівних процесів та надмірної загальної збудливості. Зокрема, ще Г. Фортунатов основними причинами порушень поведінки вважав внутрішні емоційні конфлікти, що переживають діти і що призводить до появи збудливості, дратівливості, нестриманості, мстивості, жорстокості. Тривалий емоційний конфлікт робить дитину не тільки важкою, але і призводить до психоневрозу. Ще І. Ефруссі пояснювала природу агресивних насильницьких дій особливостями нервової системи, що відзначається збудливістю, коливаннями настрою, слабкою працездатністю. І хоча ми не можемо прийняти використовувану нею теорію уродженої неповноцінності, безперечно, вірним є її висновок про потребу в самоствердженні у дітей. П. Бельський на основі переважання тих або інших емоцій виділив три групи МОЗ підлітків), емоції яких мають таку силу і тривалість, що не стримуються соціально-етичним комплексом. Саме до цієї категорії слід віднести булерів та лідерів булінгових об'єднань. З іншого боку, деяким представникам цієї групи осіб притаманна сугестивність, що робить їх підданими до групового впливу щодо вчинення правопорушень. Друга група (10%) вирізняється за принципом відсутності соціально-етичних емоцій. Саме ця емоційна глухота лежить в основі вчинення булерами найбільш жорстоких дій щодо жертви. Без сумніву, сам підхід, коли в основу виділення причин порушень поведінки покладається ефект емоційності, заслуговує на увагу. У цих категорій підлітків відзначаються яскраві емоційні реакції, що виявляються в усьому: підлітки демонстративно не виконують вимог батьків, учителів, суперечать, на зауваження відповідають грубощами, йдуть з дому, відверто конфліктують з однолітками. Під час занять не можуть сидіти, торкаються сусідів, встають і виходять із класу під час уроку, на перерві вступають у конфлікти, влаштовують бійки, формують групи однодумців та ініціюють опірні дії[64].

Існує певний науковий інтерес до з'ясування ролі нервово-психічних розладів у розвитку агресивності, особливо при переході від підліткового віку до юнацького.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я у розрахунку на 1000 осіб середній показник поширеності нервово-психічних захворювань вже у нинішньому столітті виріс більш ніж у 4 рази. Причому якщо темп зростання нервово-психічних розладів з 1930 по 1940 р. склав 38%, з 1970 по 1990 р. він склав уже 93%, а в теперішній час – майже 98%. Тісний зв'язок нервово-психічних порушень із психогенними факторами й ускладненням соціальних умов сучасного життя (активність урбанізації, зростання провокативного інформаційного впливу через глобальну комп'ютеризацію, різке збільшення соціальних конфліктів тощо) призвело до небувалого росту кількості неврозів і розладів особистості при відносній стабільності кількості психозів. За даними світової статистики, на частку розладів особистості припадає 40%; неврозів, що призводять до стійких особистісних розладів, - 47%; ендогенних психозів - 13%. Таким чином, особистісні аномалії складають досить істотну частину нервово-психічних розладів сьогодення.

Таким чином, аналізуючи особистість неповнолітнього агресивного правопорушника, необхідно відзначити залежність від: по-перше, спадково-біологічних факторів; по-друге, від найближчого соціального оточення підлітка – сім'ї, соціально-економічного статусу батьків, особливостей виховання підлітка, школи, положення підлітка в класі, ціннісних орієнтацій, статусу підлітка в групі друзів; по-третє, від особистісних характеристик підлітка - особливостей характеру і темпераменту, ціннісно-мотиваційних компонентів, мотивації досягнень, рівня домагань, самооцінки і можливих конфліктів в сфері самооцінки; і в четверте, від самосвідомості та правосвідомості підлітка.

Дотримання принципів верховенства права як державними органами, так і окремими громадянами є визначальними для правової держави. В такій державі повага до прав та свобод людини, людської гідності несумісне з

проявами насильства над людиною. Захист життя та здоров'я прав і свобод людини та громадянина є пріоритетним завданням нашої держави. Це підтверджується рядом статей Конституції України 1996 року, де життя та здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканість і безпека проголошено найвищими соціальними цінностями (ст. 3), зазначено, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його людську гідність, поводженню чи покаранню» (ст. 28). Також, у статті 52 Конституції вказано, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним [65]. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Основним міжнародним правовим документом спрямованим на подолання насильства над дітьми та покликаний захищати їхні права є Конвенція про права дитини, схвалена резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року та ратифікована в Україні Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.1991.

Статтею 19 даної Конвенції передбачено, що держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури [66].

Наступним «спеціальним» актом законодавства, направленим на забезпечення прав та інтересів дітей та запобігання жорстокому поводженню з ними є Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001р. № 2402-III, який визначає основні засади державної політики щодо охорони дитинства в Україні, регулює суспільні відносини у цій галузі з метою забезпечення реалізації конституційного права дітей на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток [67].

Варто звернути увагу на ще один нормативно-правовий акт, який був ратифікований ВР України лише у 2012, це Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації була прийнята і відкрита для підписання у жовтні 2007 р на острові Лансароте, що в Іспанії. З цієї причини вона також відома, як «Лансаротська конвенція» [68].

На сьогоднішній день Лансаротська конвенція є всеохоплюючим міжнародним правовим документом щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення.

В Конвенції за основу взято відповідні стандарти Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи, розширюючи їх, аби охопити всі можливі види сексуальних злочинів щодо дітей (в тому числі сексуальне розбещення дитини, дитяча проституція, порнографія, домагання та схиляння дітей до вчинення сексуальних злочинів шляхом впливу контенту та діяльності сексуального характеру). Конвенція охоплює сексуальне розбещення дитини в сім'ї або "колі довіри", а також дії, вчинені з комерційною метою та з метою отримання прибутку. Вона встановлює, що держави в Європі та поза її межами, мають прийняти конкретне законодавство, спрямоване на криміналізацію такої поведінки і вжити заходів з акцентом на захищенні передусім найкращих інтересів дітей, щоб запобігти сексуальному насильству, а також захистити дітей-жертв, і притягти винних до відповідальності. Це також сприяє розвитку міжнародного співробітництва

для досягнення спільних цілей, а саме: в подоланні будь-якого насильства відносно дітей, в тому числі і кібербулінгу.

Проблема булінгу віддзеркалює нездорову соціально-моральну ситуацію й відставання в творенні нових суспільних стосунків у нашій державі. Хоча всі форми насильства та дискримінації людини (дитини) вимагають їхнього усунення, проблема булінгу потребує особливої уваги, оскільки це явище стосується всього суспільства.

В нашій країні взято курс на реформування законодавства та зроблено активні кроки в напрямку захисту дітей як від булінгу так і від домашнього насильства.

Для досягнення позитивних змін в Україні є певні передумови. Так, наприклад, 18 грудня 2018 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584, який вступив в законну силу 19 січня 2019 року. Документ визначає поняття булінгу, шляхи протидії цьому явищу, захисту прав дітей, а також інших осіб, які працюють у закладі освіти; вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Так, Кодекс доповнено новою статтею 173⁴, яка встановлює адміністративну відповідальність за булінг, приховування випадків булінгу педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, керівником, або засновником закладу освіти, у вигляді накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Якщо правопорушення вчиняє підліток, який не досяг 16 років, ці штрафи платять його батьки[69].

Зазвичай правоохоронна практика свідчить, що за дії дітей-правопорушників до відповідальності притягують їхніх батьків за ч. 4 ст. 184 КУпАП («Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей»), згідно з якою вчинення неповнолітніми протиправних злочинних діянь, відповідальність за які передбачена ККУ та якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність,

тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Профілактична робота з батьками дитини та оплата ними штрафу не є покаранням для самої дитини, таку дитину навіть органи поліції не можуть взяти на профілактичний облік[70].

Законодавець не оминув увагою й Закон України «Про освіту», зокрема ст. 26, в якій зазначено, що керівник освітнього закладу розглядає заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування; скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживає відповідних заходів реагування [71]. Виразно, що вперше до адміністративної відповідальності притягується керівник закладу освіти, де відбулося правопорушення, а у разі, якщо останній не повідомить у поліцію про факти булінгу, його дії також каратимуться штрафом або виправними роботами з відрахуванням до 20% заробітку.

Отже, відповідно до закону, булінг (цькування) - це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Також, закон визначає механізми протидії цькуванню, зокрема, покладання на засновника закладу освіти здійснення контролю за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу; на керівника закладу освіти – затвердження та оприлюднення на своїх веб-сайтах плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, а також забезпечення відкритого доступу до правил поведінки здобувача освіти в закладі освіти. Разом з цим, законом передбачається порядок

подання та розгляду заяв про випадки булінгу від здобувачів освіти, їх батьків та інших осіб; прописується процедура видання рішення про проведення розслідування. Окрім цього, змінами до статті 73 Закону України «Про освіту». Освітньому омбудсмену надається право на здійснення перевірки заяв про випадки булінгу в закладі освіти та на отримання інформації від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти.

Оскільки нормами цього закону не передбачається внесення змін до Кримінального кодексу України стосовно запровадження кримінальної відповідальності за скоєння правопорушень, пов'язаних з булінгом (цькуванням), оскільки скоєння правопорушником при вчиненні булінгу (цькування) інших дій, кваліфікуються відповідними статтями Кримінального кодексу України, зокрема – заподіяння тілесних ушкоджень різних видів тяжкості тощо, тому, у цьому випадку правопорушник нестиме відповідне кримінальне покарання без додаткового зазначення про це у Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Досить часто булінг фактично переростає у катування із наявністю усіх ознак складу цього злочину, за винятком суб'єкта. Про що йдеться? Справа у тому, що діти-булери до 16 років, які вчинили дії, що утворюють склад катування, не несуть кримінальної відповідальності за ст. 127 КК України, оскільки ч. 2 ст. 22 КК України цей злочин не передбачено у переліку тих, кримінальна відповідальність за які настає з чотирнадцяти років.

Так, якщо особа віком від 14 до 16 років вчинила насильницькі дії з метою, про яку зазначено у ч. 1 ст. 127 КК України, то, за наявності для цього підстав, вона може підлягати відповідальності за ст.ст. 121, 122, 296 КК України. З огляду на наявну в Україні практику, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Цей вік прийнято називати загальним віком кримінальної відповідальності. У

частині 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності – чотирнадцять років – за окремі, конкретно визначені законом злочини, перелік яких є вичерпним. Однак серед цих злочинів катування відсутнє. Основна маса дітей, які вчиняють катування над іншими людьми (здебільшого своїми однолітками), роблять це у віці 11 – 16 років. Це означає, що переважно у своїй більшості вони, відповідно до норм чинного КК України, не підлягають кримінальній відповідальності за катування.

Щодо дітей, які з 11 років і до досягнення 16 років вчиняють суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки катування, передбаченого ст. 127 КК України, то до них, відповідно до ст. 97 КК України, суд застосовує примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК України. Цілком очевидно, що при застосуванні примусових заходів виховного характеру, зважаючи на соціальну та психічну несформованість неповнолітнього, каральний вплив не є самоціллю, оскільки його здатні забезпечити навіть мінімальні обмеження.

Також, слід згадати ст. 120 Кримінального кодексу України «Доведення до самогубства», а саме в частині 3 цієї статті зазначено щодо доведення неповнолітньої особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності[72].

Вагомим кроком у розбудові мирного освітнього простору та зменшенні рівня конфліктності в учнівському середовищі можна вважати розробку і впровадження у 2015 році освітньої програми «Базові навички медіатора в навчальному закладі та громаді». За цією програмою фахівцями громадської організації «Ла Страда-Україна» у співпраці з Міністерством освіти і науки України нині підготовлено понад 200 педагогів-медіаторів та медіаторок. Крім того, ця програма стала вагомим підґрунтям для впровадження навчальної програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників «Базові навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення

участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та побудові мирних стосунків», яка діє в межах країни на базі регіональних інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників. В державі також є декілька інституцій, зокрема, Національна поліція, Центр надання безоплатної правової допомоги, соціальної служби з питань сім'ї, дітей та молоді, до яких можна звертатися для вирішення проблеми насильства[73].

Відповідальність за булінг лежить не тільки на батьках, а й на вчителів. Хоча спілкуватися та взаємодіяти з оточуючими дитини вчать в сім'ї. Діти слухають своїх батьків, навіть якщо батькам здається, що це не так, а також, особу, яку дитина вважає своїм авторитетом.

Булінг – це «хвороба» не тільки двох осіб, а й групи. Тому якщо ваша дитина розповідає, що в класі над кимось знущаються, це вже є тривожний дзвінок. Навіть якщо цькування безпосередньо не стосується вашої дитини, в класі все одно створюється атмосфера страху та навіть діти, які не беруть участі в цькуванні і не схвалюють її, починають боятися, що вони будуть наступними. Цю проблему потрібно вирішувати разом з класним керівником. У конфлікті обидві сторони відповідальні за те, що відбувається. У разі цькування жертва не винна в те, що трапилося: вона не вибирала таку ситуацію. Наприклад, дитина може нікого не ображати і вести себе тихо, але все одно виявитися жертвою булінг[74].

Отже, в Україні діють основні закони щодо захисту прав людини відповідно до вимог міжнародного права, наявне нормативно-правове забезпечення протидії насильству в сім'ї та налагоджений дієвий механізм боротьби з цим негативним явищем.

Висновки до Розділу 1

1. Вперше проблема шкільного насильства стала предметом наукового дослідження на початку ХХ століття, завдяки роботам К. Д'юкса (1905). Протягом подальших 50 років ця проблема не набула широкого висвітлення,

в зв'язку з відсутністю термінологічної та експериментальної конкретики. Лише в 60-ті роки минулого століття до її дослідження звертається низка вчених, головним чином зі скандинавських країн. В роботах відомого шведського педагога і психолога Д.Ольвеуса вперше визначено поняття булінгу (цькування), під яким науковець розумів навмисну систематично повторювану агресивну поведінку; систематичне, свідомо здійснюване цькування кривдником жертви.

2. Поняття «булінг» розглядають, головним чином, в контексті прояву агресії як прагнення завдати шкоди іншим або собі (аутоагресія). Послідовно в дослідженнях розкриваються різні причини проявів агресії, які ототожнюються з негативними емоціями, негативними мотивами та руйнівними персоніфікованими діями. Булінг - підтип агресії, яка спрямована на пошкодження або зруйнування особистості. Так, у випадку, якщо агресія виявляється в найбільш екстремальній і соціально неприпустимій формі, вона переростає у насильство.

3. Нині, в науковій теорії і педагогічній практиці виокремлюють декілька різновидів булінгу: фізичний, психологічний, економічний, а також кібербулінг. Структура булінгу включає в себе наступні елементи: переслідувача (булера), жертву, спостерігача («нейтральні учасники»), «помічники переслідувачів» та «захисники жертв». Основною характеристикою булера є небажання вважати свою поведінку антисоціальною. Він вважає, що проблема полягає не в його поведінці, а в провокуючій поведінці його жертв.

4. Наріжною підставою для правового регулювання відповідальності за булінг є Конституція України, в якій визначено, що дотримання принципів верховенства права як державними органами, так і окремими громадянами є визначальними для правової держави. В такій державі повага до прав та свобод людини, людської гідності несумісне з проявами насильства над людиною. Захист життя та здоров'я прав і свобод людини та громадянина є пріоритетним завданням нашої держави. Водночас, основним міжнародним

правовим документом, спрямованим на подолання насильства над дітьми та покликаним захищати їхні права, є Конвенція про права дитини, схвалена резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року та ратифікована в Україні Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.1991.

5. Верховною Радою України 18 грудня 2018 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584, який набув чинності 19 січня 2019 року. Документ визначає поняття булінгу, шляхи протидії цьому явищу, захисту прав дітей, а також інших осіб, які працюють у закладі освіти; вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (стаття 173⁴), якими встановлюється адміністративна відповідальність за булінг, за приховування випадків булінгу педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, керівником, або засновником закладу освіти. Відповідно, в Законі України «Про освіту» (ст. 73) зазначено, що освітньому омбудсмену надається право на здійснення перевірки заяв про випадки булінгу в закладі освіти та на отримання інформації від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти.

6. Згідно із законодавством України, булінг (цькування) - це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Відповідальність за булінг лежить не тільки на батьках (особах, які їх замінюють), а й на педагогічному колективі.

РОЗДІЛ 2.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ В РІЗНИХ ВІКОВИХ ТА СУСПІЛЬНИХ СТРАТАХ ДІТЕЙ

2.1. Чинники булінгу в дитячих садках

Булінг, як суспільне явище, має свою природу і детермінанти розвитку, він не виникає і не щезає раптово. Хоча генеза булінгу не знайшла системного відображення в дослідженнях, його витoki можна виявити вже на рівні дитячих груп первинного спілкування, зокрема, – в старших групах дитячих освітніх закладів (дитячих садках). Австрійський психіатр В.Франкл, який займався груповою психотерапією помітив, що у дітей 5-6 років повністю сформовано схильність до групових видів діяльності, а, отже, і включення основних механізмів соціальної ідентифікації і стратифікації.

Тому в дошкільному віці починає домінувати прагнення до спілкування з іншими дітьми. Разом з тим, за Е.Еріксоном, загострюється конфліктність, що породжується, по-перше, відчуттям власної незалежності та поширенням параметрів самооцінки, а з іншого – необхідністю засвоєння соціальних норм поведінки [75, с. 17-25].

Агресія (від лат. *aggressio* — *напад*) - войовнича ворожість по відношенню до оточуючих (про людину чи тварину) [76]. Агресія за формою поділяється на фізичну (побиття, поранення) та вербальну (словесну: образа, наклеп, відмова від спілкування). Агресія завжди супроводжується негативними емоціями та наміром заподіяти шкоду людині, агресія є невід'ємною частиною людської природи.

Психолог К. Лоренц вважав, що агресія бере початок з природженого інстинкту боротьби за виживання, який присутній у всіх людей, так само як у тварин. Агресивна енергія накопичується з часом та чим більше її в організмі, тим менш значимий потрібен поштовх, щоб вона вихлюпнулася назовні. Лоренц вважав, що якщо людина бере участь в діях, не пов'язаних із

заподіянням шкоди, це послаблює агресію або запобігає накопиченню агресивної енергії до небезпечного рівня[77].

Природа булінгової агресивної поведінки в молодшому віці може бути пов'язана із закономірностями формування психіки дитини. Відомий фахівець в галузі дитячої психології Д.Ельконін, спираючись на принцип єдності свідомості і діяльності, експериментально довів, що формування емоційно-перцептивної та комунікативної функцій психіки дитини молодшого віку здійснюється виключно в процесі такого провідного виду діяльності як гра, діяльності єдино компетентної для дошкільнят.

Гра - це та форма діяльності, в якій дитина відтворює основні смисли суто людської діяльності, і засвоює ті форми відносин, які будуть реалізовані і здійснені згодом. Вона робить це, заміщаючи одні предмети іншими, а реальні дії - скороченими. Якщо для молодшого дошкільного віку (2,5 – 4 роки) фундаментальним смислом діяльності є комунікація з дорослим, то для дітей старших 4 років таким смислом є оволодіння певними ролями в суспільному оточенні. Таким чином, особливого значення в цьому віці набуває сюжетно-рольова гра, а її основу становить роль, обрана дитиною, і дії по реалізації цієї ролі.

Д. Ельконін стверджував, що гра - це символіко-моделюючий тип діяльності, в якій операційно-технічна сторона мінімальна, операції скорочені, предмети умовні. Відомо, що всі типи діяльності дошкільника носять моделюючий характер, а сутність моделювання - відтворення об'єкта в іншому, чи не натуральному матеріалі [78; 79].

Предметом рольової гри є дорослий як носій будь-яких громадських функцій, вступає в ті чи інші відносини з іншими людьми, що дотримується у своїй діяльності певних правил. З іншого боку, дитина переймає певні моделі поведінки конкретного дорослого, у тому числі суто конфліктогенні.

У грі формується також внутрішній план дій. Дитина, граючи, робить акцент на людських взаєминах. Щоб їх відобразити, їй треба внутрішньо програти не тільки всю систему своїх дій, але і всю систему наслідків цих

дій, таким чином, гра створює умови для формування внутрішнього плану поведінки. Водночас, для дитини поза увагою залишається мотиваційний аспект поведінки дорослого, роль якого дитина відіграє у спілкуванні з однолітками.

За період дошкільного дитинства гра проходить значний шлях розвитку. Спочатку (до 4 років) гра носить предметно-маніпулятивний і конструкторський характер. Таку гру, як вважав Д.Ельконін, слід правильніше називати не сюжетно-рольовою, а сюжетно-відображальною. У такій грі відтворюються дії дорослих, за якими дитина спостерігає. Прикладом для наслідування служать батьки і близькі знайомі. Сюжети таких ігор не особливо різноманітні, полягають в багаторазовому повторенні одних і тих же дій, ігрові дії повністю імітують реальні і стають підґрунтям формування копінг-стратегій, не завжди толерантних.

В подальшому (після 4 років), поведінкові стереотипи накладаються на гру за сюжетно-рольовими правилами, за якими гра передбачає обов'язковість групування з однолітками. При цьому, поведінкові прийоми залишаються незмінними і такими, що вступають у протиріччя з необхідністю корекції в груповій діяльності. Протиріччя діяльності переростають у протиріччя особистостей, що сприяє виникнення конфліктних взаємин. Виразність поведінки когось з дітей стає привабливою для інших, призводить до формування групи однодумців з відстороненням не схильних дотримуватись спільної поведінки. Такі відсторонені і стають об'єктом первинного булінгу, який ще не має чітких ознак мотивів та цілей агресії, а лише має функцію приниження, придушення опору жертви [80].

Необхідно зазначити, що рольова гра дошкільнят поряд з конкретними взірцями моделювання поведінки (конкретні дорослі) може відзначатись запозичення ролей казкових, фантазійних персонажів, повеінкка яких теж містить елементи насильства і агресії.

Ініціаторами булінгу в дошкільному навчальному закладі (ДНЗ), як правило, є окремі діти, що провокують цькування по відношенню до одного або кількох своїх однокласників.

Як правило, булінг в ДНЗ носить в основному епізодичний характер, відсутня стадія передчуття, обмірковування, діти не мають на меті помсту, не замислюються над пошуком найбільш витончених методів, за які згодом може настати відповідальність. Вони не усвідомлюють своїх дій до кінця, не завжди здатні розуміти і «прораховувати» свої дії та не відчують провини за скоєне.

Отже, агресивна поведінка в дошкільному віці є досить звичним явищем, що виникає найчастіше не свідомо та мотиви дитина може не усвідомлювати. Агресія дитини може бути спрямована:

- на оточуючих людей поза сім'єю (на педагога, вихователя, однокласників);
- на близьких людей;
- на тварин;
- на себе (висмикування волосся, кусання нігтів, відмова від їжі);
- на зовнішні об'єкти (руйнування предметів, псування майна);
- на символічні об'єкти та фантазії дитини (малюнки, зацікавленість зброєю, комп'ютерні ігри агресивного змісту).

Не можливо не погодитись, що недеструктивна агресія є, як відзначають Дж. Арнольд та М. Фрістад механізмом задоволення бажання, досягнення мети і здатності до адаптації, тоді як ворожа деструктивність рухають бажанням заподіяти біль, отримати задоволення від цього[81].

Варто зазначити, що адаптація до режиму в ДНЗ досить часто супроводжується цькуванням та бійками (особливо до «новенької» у групі дитини), тобто відкритим проявом агресії, але буває і пасивний прояв дитиною агресії - упертість, відмова від їжі та ігор тощо. Причини такої поведінки можуть бути різні - від проблем зі здоров'ям до педагогічної занедбаності з боку батьків.

Разом з тим, безпосередньо булером або особою, яка провокує булінг (провокатор) є вихователь ДНЗ, який, наприклад, виявляє неповагу до дитини (словесно ображає, штовхає, ігнорує будь яке прохання); проявляє зневагу до батьків дитини; принижує або навіть б'є дитину. В таких випадках батьки жертви булінгу, починають самотійно вирішувати конфлікт в агресивній формі, наприклад, погрожуючи дитині-булеру, або/та його батькам, при цьому ставши сам булером. В таких випадках завдання батьків скривдженої дитини - не брати участь в конфліктах, а вирішити проблему якомога швидше, звернувшись по допомогу до правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що відрахувати із ДНЗ дитину-булера не можуть без згоди його батьків, отже потрібно починати превентивні заходи, в першу чергу, залучення психолога ДНЗ. Робота вихователів та психолога ДНЗ повинна бути спрямована на створення комфортного перебування дошкільнят у закладі, розвиток їх творчих здібностей, охорону здоров'я, повноцінне харчування, фізичний та емоційний розвиток дитини. Вихованців у закладі повинні навчити розуміти та поважати один одного, вільно спілкуватися між собою[82].

Крім того, з раннього віку дитини, батькам необхідно навчити вирішувати конфлікти за допомогою «мирних шляхів», наприклад, прийняття участі у спільній підготовці дитячої вистави, тощо. Дитині потрібно навчитися виражати негативні емоції словами, а не криком, киданням іграшок або поштовхами та завданням тілесних ушкоджень іншій дитини[82]. Дитина повинна говорити, що йому не подобається, щоб він міг сказати кривдникові, наприклад: «Мені не подобається, коли ти забираєш мої іграшки» і цим зупинити булера.

Найчастіше, булерами, в дошкільному віці, стають такі діти, права яких порушують самі батьки. Жорстоке поводження батьками по відношенню до дітьми - це не тільки побої, нанесення ран, сексуальне насилля, а й інші способи, якими дорослі люди калічать життя дитини. Таке

відношення формує людей соціально дезадаптованих, які не вміють створювати сім'ю, бути гідними громадянами суспільства. Головним чином, небезпечним соціальним наслідком насильства є подальше відтворення жорстокості[83].

Проблема булінгу у дошкільнят має глибоке коріння, оскільки покарання як виховний метод застосовувалося дуже давно та довго, і тому батьки, з покоління в покоління, виправдовують фізичне насильство по відношенню до дитини. Більше того, діти копіюють лінію поведінки, яка транслюється у них вдома, в сім'ї (близькому оточенні), а також, в засобах масової інформації. Варто зазначити і те, що деякі батьки не критикують вчинки булерів, а навпаки – заохочують його.

Між іншим, у п'ять-шість років певний рівень самоконтролю вже наявності та встановлюється розуміння мінімальних соціальних норм та правила взаємодії. У цьому ж віці, вже можуть проявитися перші ознаки майбутніх булегів та агресорів.

Але відповідна агресія створює замкнуте коло. Адже якщо в шість років дитина усвідомлює, що на думку значимого для нього дорослого насильство без особливих роздумів виправдано, то в майбутньому це може вплинути на формування багатьох його поглядів на життєво важливі речі. Та, головне, дитина може прийняти для себе рішення, що позиція фізичної сили єдино вірна[84].

Наведемо декілька прикладів про булінг у ДНЗ України:

- мешканка Шишацького району Полтавської області поскаржилася в тематичній групі в Facebook на звернення з її сином в дитячому садку села Велика Бузова. Поліція склала відповідний протокол про адміністративне правопорушення на виховательку установи[85];

- у Нікополі, що на Дніпропетровщині, розгорівся скандал у дитячому садку №36 "Сонечко". Як повідомила одна з мам хлопчика, помічник вихователя 10 групи Любов Мартинчук знущається над маленькими дітьми [86].

Особливо небезпечний булінг для маленьких дітей, вони не мають емоційної стимуляції та підтримки, вороже ставлення батьків також порушують емоційний та фізичне функціонування дитини, призводять до затримки фізичного і розумового розвитку.

Також, варто зазначити, що захист прав дитини в ДНЗ[87] в основному полягає в тому, що до неї не повинно вчинене фізичне, психологічне, сексуальне або економічне насилля. Таке цькування може призвести до затримки розвитку особистості та індивідуальності дитини, вона не може бути піддаватися систематичній критиці, погрозам, зауваженням з боку персоналу дитячого закладу, висловлених в такій формі, яка принижує дитину.

Отже, чинниками виникнення булінгу серед дошкільнят є:

- низький рівень виховання дитини;
- низька самооцінка;
- імпульсивність;
- комп'ютерні ігри (з елементами жорстокості);
- сімейні конфлікти;
- вчинення насильства по відношенню до дитини;
- низький соціально-економічний статус сім'ї;
- поява в сім'ї другої дитини.

Сприятливі фактори виникненню булінгу також можуть і такі, як:

- наявність в групі неформального «лідера»;
- виникнення гострого конфлікту між двома дітьми під впливом зовнішніх приводів, які є провокуючими факторами для булера;
- небажання вихователів, в силу своєї юридичної неграмотності, брати на себе відповідальність за булінг у ДНЗ.

При формуванні самооцінки та самоповаги дитини дошкільного віку велике значення має не тільки сім'я, але й однолітки. Побудова дружніх стосунків з однолітками позитивно впливають на статус дитини в колективі, як в ДНЗ, так і в інших навчальних закладах.

В цілому, булінг у дітей дошкільного віку є зворотною стороною беззахисності, а незахищеність породжує страх. Намагаючись впоратися зі своїми страхами, дитина вдається до цькування для того, щоб себе захистити.

Булінг впливає не тільки на жертву та агресора, а й на глядачів. Жертви булінгу зазнають труднощів зі здоров'ям та успішністю, в три рази частіше за однолітків мають симптоми тривожно-депресивних розладів, апатію, головні болі та енурез. Дорослі, які були в дитинстві жертвами булінгу, виявляють більш високий рівень депресії та більш низький рівень самооцінки, страждають від тривожності та самотності, часто страждають депресіями в середньому віці і важкою депресією в зрілому віці.

2.2. Булінг-поведінка в будинках дитини та дитячих будинках інтернатного типу

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини, держави повинні забезпечувати задоволення основних потреб дітей, які проживають в інтернатних установах. Проте в багатьох країнах умови проживання в установах є невідповідними (переповнені установи та відсутність відповідних умов для повноцінного життя та навчання), а здоров'я, розвиток та життя дітей перебувають у постійній небезпеці [84].

Незважаючи на те, що державні інтернатні установи для дітей були створені для надання турботи, наставництва, підтримки та допомоги дітям, діти, які живуть в таких установах, знаходяться в групі підвищеного ризику вчинення над ними булінгу, якщо порівнювати з дітьми, чия опіка та захист здійснюються батьками (опікунами)[88].

Фактично булінг в інтернатних установах трапляється частіше, ніж насильство в прийомних сім'ях (патронатних або будинках сімейного типу) [89]. Діти, які поміщені в такі сім'ї, частіше стають жертвами булінгу з боку педагогічного колективу, на яких покладено відповідальність за їх життя та здоров'я та однолітків. Таке насильство включає в себе сексуальні домагання

(в тому числі згвалтування), приниження, нанесення тілесних ушкоджень [90; 91].

У підлітковому віці культурні обмеження стосуються пошукової активності в соціальному житті. Реакція на обмеження поведінки, діяльності (в тому числі на покарання, встановлені законом) може призводити до стану безпорадності у підлітків, що виражається в апатії, депресії, тощо.

Діти старшого віку, які проживають, більшу частину свого життя в інтернатних закладах (дитячих будинках, школах-інтернатах, притулках)[90], відносяться до групи ризику та характеризуються особливим процесом соціалізації. Для більшості випускників цих закладів характерні такі специфічні особливості:

- невміння спілкуватися в соціумі поза межами установи, труднощі встановлення контактів з дорослими та однолітками, відчуженість і недовіра до людей, відстороненість від них;

- порушення в розвитку почуттів, що не дозволяють розуміти інших, приймати їх, враховуючи тільки на свої бажання та почуття;

- низький рівень соціального інтелекту, що заважає розуміти загальноприйнятні норми та правила, необхідність їм відповідати;

- недостатньо розвинуте відчуття відповідальності за власні вчинки;

- невпевненість у собі, низька самооцінка;

- відсутність цілей, направлених на майбутнє;

- низька соціальна активність, бажання бути непомітним, не привертати до себе уваги;

- ведення антисоціального способу життя (куріння, вживання алкоголю, наркотичних засобів тощо).

Окремі педагогічні працівники інтернатних установ, що піддають дітей булінгу, пояснюють свої неправомірні вчинки необхідно встановити певний внутрішній порядок та призначаючи їм наказують лікарські засоби не в лікувальних цілях, а з метою контролю поведінки, роблячи їх більш поступливими та слухняними [92].

Також, в деяких окремих закладах керівництво схвалює та заохочує цькування серед дітей, щоб забезпечити контроль або просто для розваги. Крім того, булінг та сексуальне насильство широко поширені в даних установах.

У багатьох країнах діти, які поміщені в інтернатні установи, стають жертвами дискримінації, що досить часто виражається в жорстокому ставленні до однолітків, а також відображається в недостатній увазі суспільства на жорстокість, з яким діти стикаються в інтернатних установах. У зв'язку з чим, діти часто займають по відношенню до інших людей агресивно-негативну позицію та вважають таку поведінку гідною та вірною [93].

Такі діти ділять оточуючих на «своїх» та «чужих». До «чужих» вони ставляться як до «ізгоїв», виражають агресію, демонструючи свою готовність використовувати їх у своїх цілях, хоча всередині своєї групи вони також найчастіше «ізгоями». Варто зазначити, що у таких дітей дружні стосунки з однолітками носять в основному ситуативний характер.

Так як державні інтернатні установи для дітей є закритими закладами, випадки цькування щодо дітей, які проживають в установах, приховують від державних та правоохоронних органів влади і суспільства.

Недоліками багатьох інтернатних установах є відсутність: необхідних ресурсів для проживання та виховання дітей; кваліфікованих та підготовлених працівників, які необхідні для забезпечення дітям сприятливого середовища, в якому вони б зростали. На ряду з цим, діти не мають доступу до повноцінної освіти та необхідного медичного обслуговування (наприклад, відновлення та реабілітації).

Непоодинокі випадки, коли діти, які зазнали цькування можуть самовільно залишати такі установи та вести антисоціальний спосіб життя (займатися бродяжництвом, жебракуванням, проституцією) і вдаватися до спроб покінчити життя самогубством, що досить часто мають летальний характер, також, вони проявляють агресію та насильство по відношенню до

інших людей схильні до вчинення злочинів або/та зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами та прекурсорами.

Після повернення до установи співробітники досить часто жорстоко карають дітей, що самовільно залишили установу, після чого діти повторно здійснюють такі дії. Більш того, згідно своїх посадових інструкцій, керівництво закладу, в яких є випадки втечі дітей, повинні встановлювати причини такої поведінки, а у разі виявлення фактів недбалого поводження та насильства над дітьми працівниками закладу або/та іншими вихованцями закладу щодо дітей, відповідні зібрані матеріали направляються до правоохоронних органів, для надання правової оцінки та притягнення винних осіб до відповідальності встановленої законом.

Необхідно звернути увагу і на інтернатні установи, в яких перебувають діти віком від 0 до 4 років («Будинки дитини»), в яких працівники закладу залишають дітей без нагляду (наприклад, в ліжках або колисках) на тривалий час, не надаючи їм необхідного медичного догляду та виховання і вчиняють над малечею різного виду насильство. Такі дії працівників закладу, не рідко призводять до негативних наслідків, а саме: фізичних та психологічних дефектів у розвитку дитини, а в деяких випадках може привести до смерті.

Вкрай важливими факторами для профілактики та запобігання булінгу в інтернатних установах є готовність педагогічного колективу прийти на допомогу, а також невідворотне настання відповідного покарання для правопорушників.

Наведемо декілька прикладів, так, у 2019 році стало відомо, що в місті Рожище Волинської області в притулку у десяти вихованців виявили сліди побоїв і крові на одязі. Троє дітей заявили про сексуальні домагання з боку керівництва установи [95]. Також, у 2020 року із засобів масової інформації стало відомо про факти знущання над вихованцями одеського притулку «Світанок» працівниками закладу, які обливали холодною водою, бити електрошокерами та ременем [96].

Вважаємо за необхідне, що потенційні працівники, включаючи вихователів та інших, повинні проходити психологічні обстеження, результати яких повинні відображати готовність працювати з вихованцями інтернатних закладів.

Також, нами було проведено дослідження на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів з 1 по 11 клас (м. Черкаси) та з 2 по 10 клас Комунального закладу «Михайлівська спеціальна школа Черкаської обласної ради», всього в дослідженні взяли участь 253 учні. Під час дослідження був використаний такий психодіагностичний інструментарій:

1. Анкетування. Анкетування було спрямовано на виявлення булінгу в навчальному середовищі у середній та старшій школі.

Анкетування. Спрямовано на виявлення цькування відносно дітей молодшого шкільного віку (1-4 класи).

2. Методика діагностики агресивних і ворожих реакцій А.Басса й А.Дарки (адаптована Л.Г. Почебут). Застосовано для з'ясування агресивних та ворожих реакцій.

3. Методика діагностики «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов). Дана методика призначена для виявлення певного типу агресивної поведінки.

Під час проведення анкетування для дітей молодшого шкільного віку (1-4 класи) було виявлено, що 25 дітей, які в ньому прийняли участь, 11 (44%) – знайомі з булінгом (цькуванням), 7 дівчат та 4 хлопці. На питання: «Хто тебе образив?» - 40% (10 дітей) дали відповідь – однокласники; дорослі діти – 4% (1 дитина); однолітки – 4% (1 дитина). На наступне питання: «Скільки разів це трапилось?»: більше двох разів - 40% (10 дітей) та 1 раз - 4% (1 дитина).

В анкетуванні взяли участь 115 учнів загальноосвітніх шкіл м. Черкаси, з яких 17 учні інтернатного закладу. Так, за результатами анкетування на питання: «Чи стикався Ти з булінгом у своїй школі?» - «так» відповіли: 46,6% учнів 5 класу (9 -11 років); 56,2% учні 6 класу (10-13

років); 38,1% учні 7 класу (12-13 років); 28,1% учні 8 класу (12-14 років); 53,8% учні 9 класу (14-15 років); 60,7% учні 10 класу (15-16 років); 50% учні 11 класу (16-17 років).

На питання «Чи відбувався булінг по відношенню до тебе?» «так» відповіли: 40% учнів 5 класу (9 -11 років); 62,5% учні 6 класу (10-13 років); 38,1% учні 7 класу (12-13 років); 22% учні 8 класу (12-14 років); 38,4% учні 9 класу (14-15 років); 64,2% учні 10 класу (15-16 років); 37,5% учні 11 класу (16-17 років).

На наступне питання: «Якщо так, то як часто протягом останнього року?» із 115 школярів відповіли: один раз - 21,7% (25 учнів); декілька разів на місяць – 20% (23 учні); декілька раз на рік – 7,8% (9 учнів); майже щодня – 1,7% (2 учні).

Учні 9-11 класів (50 осіб) на питання: «Чи траплялось так, що ти сам/сама чинив(ла) булінг (насильство)?»: так – 22% (11 учнів); декілька ні - 44% (22 учні); важко сказати – 24% (12 учнів).

Також, на питання: «Хто частіше проявляє булінг (насильство) в школі?» твій одноліток - 20% (24 учні); твої однолітки (декілька дітей разом) -23,4% (27 учні); старший учень/учениця - 13,9% (16 учнів); старші учні (декілька дітей разом) – 13,9% (16 учнів); вчитель – 1,7% (2 учні); діти молодшого віку – 0,8% (1 учень).

З метою визначення у дітей типу агресивної поведінки проводилось діагностування за допомогою методики діагностики агресивних і ворожих реакцій А.Басса й А.Дарки (адаптована Л.Г. Почебут).

Отже, за результатами діагностування рівня агресії серед учнів 5-11 класів (117 дітей) найбільш вираженими агресивними реакціями є:

- серед учнів: 5 класів (18 дітей) – 61,1% (11 дітей); 6 класів (14 дітей) - 64,2% (9 дітей); 7 класів (18 дітей) – 72,2% (13 дітей); 9 класів (10 дітей) – 70% (7 дітей); 11 класів (11 дітей) – 54,5%(6 дітей) - самоагресія (СА), тобто, коли людина не перебуває в мирі та злагоді із собою, у неї відсутні або

ослаблені механізми психологічного захисту, вона беззахисна в агресивному середовищі;

- серед учнів 8 класів (7 дітей) 57,1% (4 дитини) – вербальна агресія (ВА), тобто дитина вербально висловлює своє негативне ставлення до іншої людини, використовуючи словесні образи;

- серед учнів 10 класів (20 дітей) – 45% (9) – фізична агресія (ФА) – дитина висловлює свою агресію до іншої людини із застосуванням фізичної сили (поштовхи, удари, побої і т.п.).

З метою виявлення схильності респондента до певного типу агресивної поведінки серед учнів 5-11 класів (111 осіб) нами було застосовано методіку. Можемо зробити висновки, що всі діти, які приймали участь у дослідженні схильні до прояви різних видів агресії, що сприяє появі булінгу у освітньому середовищі діагностики «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов).

Так, було встановлено, що учні:

- 5 класів (12 дітей) – 58,3% (7 дітей); 6 класів (14 дітей) – 35, 7% (5 дітей); 9 класів (10 дітей) – 50% (5 дітей); 10 класів (20 дітей) – 45% (9 дітей); 11 класів (11 дітей) – 45,5% (5 дітей) – схильні до прямої вербальної агресії (ПВА), тобто спрямованої безпосередньо на людину (сварка, крик тощо);

- 7 класів (18 дітей) – 44,4% (8 дітей) - більш схильні до непрямой вербальної агресії (НВА), яка виражається у плітках чи жартах, тощо.

- 8 класів (7 дітей) – 42,8% (3 дитини) – схильні до прямої фізичної агресії (ПФА), з використанням фізичної сили до іншої людини (наприклад, будь які тілесні ушкодження).

2.3. Характеристика булінгу в середній загальноосвітній школі та професійних училищах

У 1910 р у Відні З.Фрейд, А. Адлер та В. Стекела провели перший Австро-Венгурський конгрес на тему: «Про суїцид, зокрема, про суїцид серед учнів середньої школи». З. Фрейд писав: «Не можна звинувачувати тільки

школу в тому, що в ній стільки насильства і в тому, що діти здійснюють суїциди, але вина школи в тому, що вона нічого не робить, щоб хоч якось протистояти цій тенденції. Середня школа не просто повинна робити все, щоб не підштовхнути дитину до суїциду, але школа повинна робити все, щоб діти не були безпорадними перед обличчям насильства, щоб вони хотіли жити, давати їм підтримку в той момент розвитку їхнього життя, коли емоційні зв'язки з батьківською сім'єю слабшають, і вони виходять у самостійне життя. Школа не повинна забувати, що вона має справу з іще незрілими особистостями, і не може позбавляти дітей права на цю незрілість як природну стадію їх розвитку, нехай навіть і не дуже просту» [97].

В світовій освітній практиці найбільш визнано поширення такого явища, як шкільний булінг. Ця універсальна соціальна проблема існує і поширюється, однак допіру ретельно не досліджена і не має ефективних засобів усунення. За результатами досліджень, проведених UNICEF у 2017 р., встановлено, що в Україні 67% дітей віком від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу (цькування) протягом терміну дослідження. При цьому 24% дітей стали жертвами булінгу, з числа котрих 48% нікому не розповідали про ці випадки [98].

Дослідження підліткового булінгу спирається на певні психологічні постулати, які виступають в якості пояснювальних принципів агресивної поведінки дітей, своєрідності підліткової жорстокості в сучасних умовах, детермінант негативних тенденцій щодо насильства в шкільних спільнотах. Так, дослідженнями Ю.Антоняна, Є.Самовічева, В.Оржеховської встановлено, що в підлітковому віці одним із видів негативної поведінки є агресивна поведінка, яка нерідко приймає ворожу форму (бійки, словесне приниження, бойкот, нехтування, зневага). Для окремих дітей прояв агресивних форм поведінки є формою ствердження себе в колі ровесників. Ситуація поглиблюється низьким рівнем загальної культури та нестабільністю суспільства, культури спілкування населення, міжособистими та міжгруповими конфліктами. Віковий діапазон агресивних дій зсувається в

бік зменшення. З'являються все нові види негативної поведінки: підлітки беруть участь у організаціях екстремістів, співпрацюють зі злочинцями. На жаль, непоодинокі випадки відеореєстрації актів насилля на мобільні телефони та розміщення інформації в Інтернеті, глузування з однолітків та вчителів. Стає все важчим визначити агресивнішу стать, оскільки дівчата іноді виявляють більше агресії, ніж хлопці. Цікаво, що структура булінгу останнім часом все більше трансформується в бік переважання маніпулятивної поведінки і суто психологічного насильства над насильством фізичним, хоча це не слід сприймати як покращення ситуації з фізичної агресією. Психологічна форма булінгу виразніше, ніж інші його форми, залежить від культурного опосередкування емоційних проявів, прийнятих патернів спілкування в сім'ї і ставлення до дітей. Слід вказати, що психологічне насильство, на наш погляд, виступає підґрунтям будь-якого іншого виду насильства. Взагалі, до психологічного насильства рідко ставляться як до насильства, його вплив на життя дитини часто недооцінюють, воно рідко розглядається як підстава для втручання. Поширеність цієї форми насильства важко виміряти в конкретних показниках в зв'язку з проблемністю його виявлення та недостатньою формалізованістю [98].

Загальний обсяг вибірки обстеження – 180 осіб, з числа котрих 40 вчителів, 40 батьків та 100 учнів (дівчат і хлопців) 5 – 9 класів закладів середньої загальної освіти м.Києва.

Результати опитування свідчать про наступне. Наявність проблеми шкільного булінгу та необхідність її нагального вирішення визначили 78% усіх опитаних. При цьому, розподіл цієї думки за дослідженими стратами склав: 92% батьків, 64% вчителів та 74% школярів. Стосовно форм здійснення булінг-поведінки, більшість респондентів такими визнали фізичну травматизацію (97%), образи і приниження (88%) та сексуальні домагання (контактні і словесні – 68%). Деякі менші показники стосуються таких форм як навмисного псування майна, продуктів харчування (64%),

вербальної стигматизації та образливих прізвиськ (48%). Однак, якщо середні дані щодо фізичної травматизації (побиття, незначні ушкодження) суттєво не розрізняються в опитуванні батьків, вчителів та учнів, то коли йдеться про образи, приниження і прізвиська, то в дослідженні виявлено певні відмінності. Зокрема, психотравмуючий ефект принижень і прізвиськ визнали значущим в ситуації булінг-поведінки 78% школярів і лише 42% батьків і вчителів. Встановлене можливо пояснити більшою соціальною адаптованістю дорослих і, навпаки, значно більшою сенситивністю дитячого віку до почуттєвої, етико-духовної сфери соціальної оцінки особистості, зниженими порогами образливості та підвищеною емоційністю. Досить цікавими є диференціації в оцінці булінгу на сексуальному підґрунті. Так, якщо опитування батьків виявило достатньо високі показники (76%), особливо щодо учнів 6 – 8 класів, то думки вчителів з цього приводу менш виразні (41%), а дані опитування дітей становлять усього 16%. Цікавими виявились відмінності у булінгу на сексуальному ґрунті в групах опитаних дітей різних вікових категорій. Так, сексуальні приниження і цькування зазначили 22 % дівчат та 15 % хлопців у віці 11 – 12 років, 36 % дівчат та 9 % хлопців у віці 13 – 14 років і приблизно порівну (16 %) дівчат і хлопців у віці 15 – 16 років. Загалом невисокі показники в учнівській категорії можна пояснити, з одного боку, певною «утаємненістю» цієї сфери стосунків в опитуванні дорослими, а зниження даних з віком – наявністю первинного досвіду старших школярів у сексуальних стосунках.

Значне занепокоєння, в осередку школярів, повинні викликати значні показники мобінгу – групового переслідування, цькування та знуцання. Зокрема, якщо в царині вікової категорії 11 – 12 річних головним чином мобінг реалізується у формі словесних образ, прізвиськ та штовханини без намагання нанести фізичні ушкодження (82% дітей та 54% вчителів), то по мірі збільшення віку опитаних групову фізичну травматизацію, групове презирство та цькування як в школі, так і поза її межами відзначають 70% учнів та 38% вчителів. Безумовно, слід враховувати об'єктивні психологічні

закономірності, якими є групова ідентифікація, стратифікація та первинна корпоратизація – феномени, притаманні дітям середнього та старшого шкільного віку на рівні формування первинного досвіду соціальної взаємодії. Однак, враховуючи тяжкість психологічної травматизації особистості саме від групового посягання (суїцидальні спроби, неконтрольована агресія тощо), шкільний мобінг потребує вжиття науково-обґрунтованих заходів як з боку батьків (компенсація негараздів зовнішнього групування в родинному середовищі, взірці прийняття компромісних рішень), так і з боку вчителів (перш за все, – щодо своєчасності виявлення фактів мобінгу), кваліфікованих психологів (тренінги групової взаємодії, техніки безконфліктної комунікації тощо) та правників (роз'яснювально-просвітницька робота, превенція протиправної групової поведінки) [10, с. 216-220].

За булінгом нерідко стоять соціально-економічні чинники, наприклад, майнове, соціальне та етнічне нерівність. Діти з сімей, що опинились в складних життєвих обставинах та малим достатком, які націлюють свій негатив на більш благополучних однолітків, змушуючи їх відчувати страх та одночасно відчувати почуття власної неповноцінності в порівнянні з більш сильними і некерованими дітьми. В результаті чого виникають ситуації коли діти з різних соціальних верств населення одночасно відчують негативні почуття один одного.

У сучасній психології науковці, на перший план, висувають проблеми соціальної нерівності. У своїх дослідженнях Клейн, робить наголос на нерівне становище в шкільній ієрархії, що спонукає вихідців з соціальних низів боротися за збільшення свого «культурного капіталу» (термін французького соціолога П'єра Бурдьє), з чим пов'язано і підвищення соціального статусу. Але якщо діти з соціально благополучної середовища асоціюють свій «культурний капітал» переважно з навчальними досягненнями, то для інших діти (варто зазначити, що їх початкова матеріально-освітня база дуже слабка) далекі від завдань шкільної освіти, тому що в їх сім'ях панують інші цінності.

Свою «мужність» такі діти доводять низькими оцінками, «перемогами» в бійках, агресивними діями, спортивними досягненнями, умінням встановлювати та підтримувати домінантні відносини з дівчатками, грубістю з ними, тощо. За особистими якостями переходиться соціальне походження, а самоствердження здійснюється шляхом насильства [99; 100].

Звичайно, прояви булінгу можуть спостерігатися і в інших колективах освіти (ліцеях, коледжах, інститутах, тощо). Але ми зупинимося на шкільному булінгу, тобто на його зв'язок зі шкільною освітою (в межах навчального закладу та між усіма учасниками освітнього процесу). У школі складаються певні рольові відносини серед дітей в діапазоні «лідер-вигнанець». Додатковим чинником, що сприяє поширенню булінгу в шкільному просторі, є нездатність, а в деяких випадках і небажання педагогічного колективу вирішувати цю проблему.

Для того, щоб переживання були не такі сильні, а психологічний клімат в класі сприяв навчанню, необхідно, щоб кожна дитина мала досвід успішності, відчувала себе захищеною та була впевнена в собі. Розділення педагогами дітей на лідерів та неуспішних дітей сприяє формуванню жорсткої ієрархічної структури в шкільному колективі, де будуть вживатися методи цькування для підтримки цієї структури [100].

У своїй знаменитій книзі «Булінг в школі: що ми знаємо і що ми можемо зробити?» норвезький психолог Дан Ольвеус наступним чином визначає типові риси учнів, схильних ставати булерами [101]:

- вони відчують сильну потребу панувати і підпорядковувати собі інших учнів, домагаючись таким шляхом своїх цілей;
- вони імпульсивні та легко стають розлюченими;
- вони часто зухвало та агресивно поведуться по відношенню до дорослих, включаючи батьків, педагогів та інших;
- вони не відчують співчуття до своїх жертв.

Жертвою може стати будь-яка дитина, але зазвичай для цього вибирають того, хто слабший або якийсь відрізняється від інших (національні

ознаки, фізичні вади. Найбільш частіше жертвами шкільного насильства стають діти, які мають:

- фізичні недоліки. Дітей з фізичними вадами, наприклад, носять окуляри, мають знижений слух або з порушеннями рухів (ДЦП) [102], тобто тих, хто не може дати адекватну відсіч та захистити себе - ображають набагато частіше;

- особливості поведінки. Мішенню для цькування та агресії стають замкнуті діти, або діти з імпульсивною поведінкою. В деякій мірі гіперактивні діти бувають занадто настирливими, при цьому більш наївними та безпосередніми, ніж їх однолітки. Вони занадто глибоко проникають в особистий простір інших дітей та дорослих: заважають чужі розмові, ігри, нав'язують свою думку, нетерплячі в очікуванні своєї черги в грі та інше;

- особливості зовнішності. Все те, що виділяє дитину за зовнішнім виглядом із загальної маси, може стати об'єктом для насмішок: руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худорба) та інше;

- низькі соціальні навички. Є діти, у яких не вироблено психологічна захист від вербального та фізичного насильства через недостатній досвід спілкування і самовираження;

- низький інтелект та труднощі в навчанні. Невисокі здібності детермінують та низька здатність до навчання дитини.

Говорячи про булінг в школі, необхідно пам'ятати також про те, що цькування може бути здійснений і самими вчителями. На жаль, насильство педагогів над учнями - це теж нерідке явище, проте його все-таки бажано розглядати в дещо іншому аспекті.

Діти користуються різними формами булінгу тобто, якщо хлопчики частіше вдаються до фізичного булінгу (стусани, нанесення тілесних ушкоджень тощо), то дівчата охочіше користуються непрямими формами цькування (поширення чуток, ігнорування тощо). Втім, ця різниця відносна та вона зменшується[103].

Таким чином, шкільне насильство включає в себе різні дії кривдника по відношенню до жертви направлені, на пониження за допомогою емоційного, фізичного, економічного або сексуального насильства і агресії.

Після закінчення школи студенти потрапляють в нову освітню середу, перебування в якій не завжди буває комфортним. Період адаптації не завжди проходить гладко, однак далеко не всі молоді люди стають жертвами булінг.

Ініціаторами або агресорами найчастіше стають члени студентської групи, які прагнуть до влади і самоствердження серед інших студентів. Вони агресивні по відношенню до своїх близьких, не відчують почуття сорому і провини і не схильні до прояву емпатії. Найголовніше для них мати авторитет серед одногрупників. У родині агресорів як правило відсутні тепло та емпатія, але є жорсткий контроль. Насильство є для них звичним способом самоствердитися.

Варто зазначити, що найгіршою є позиція спостерігачів тому, що члени групи, які входять до цієї категорії, не беруть участі в конфлікті, але такі учасники часто відчують страх, безпорадність та почуття провини. Вони в повній мірі усвідомлюють свою слабкість та можуть відчувати радість, що агресія спрямована не на них.

Основна проблема булінгу приховується насамперед в етичних та психологічних нормах поведінки молодого покоління. До основних причин булінгу можна віднести психічні травми, які мали місце у дитинстві або в підлітковому віці агресора та проявляються в самоствердженні через насильство, заздрість до жертви, отримання задоволення від насильства, відсутність зайнятості. У такому випадку дитина, що виявляє таку поведінку, часто намагається приховати свою незадоволеність і неспроможність шляхом прояви агресії, спрямованої на іншу людину[104].

Булінг є небезпечною формою взаємовідносин в групі, оскільки відбувається руйнування системи міжособистісних відносин всередині групи, фізичний та психологічний тиск стає нормою, а сама група перестає бути

продуктивною, а також стає неможливою здорова конкуренція та співробітництво.

Подолання цькування передбачає спільну роботу всіх соціальних груп. Без роботи всього колективу, студентів та викладачів, допомоги кваліфікованого психолога не обійтись. Необхідно знати предмет цькування та встановити причину, психологічні особливості агресора і жертви. У навчальному закладі викладач – це саме та людина, яка знаходиться найближче до студентів. Тому саме викладачу необхідно бути особливо уважним, не допускаючи цькування або, якщо вже факт булінгу присутній у навчальному закладі, вчасно проводити превентивну роботу та зупинити його. Виникнення булінгу залежить від середовища, в якому відбувається освітній процес. Тому досить важливим є забезпечення в студентському колективі атмосфери співпраці, взаємоповаги та довіри один до одного [105].

Небезпека булінгу не обмежується психологічним насильством, цькування може привести і до найтрагічніших наслідків. При цьому якщо раніше, зіштовхнувшись з булінгом у дитячому садку, школі та студентському середовищі, людина в ряді випадків могла би сховатися від нього вдома, то тепер інформаційні технології майже не залишають їй такої можливості.

Заслуговує на особливу увагу також булінг у вищих навчальних закладах освіти (далі-ВНЗ) [106], з одного боку, відрізняється за характером від цькування в школі (він більш прихований, в основному психологічний, спрямований на підкреслення інтелектуальних, а не фізичних характеристик людини, не має таких масштабів, як в школі та викладачі рідше, ніж вчителі стають ініціаторами цькування).

З іншого боку, булінг у ВНЗ може бути схожий зі шкільним, тобто, жертвою може стати як окрема людина, так і декілька осіб; жертва, як правило, має віктимні риси, або сильно чимось відрізняється від інших та швидше за все, була жертвою цькування в школі. До таких дітей агресори застосовують такі ж форми цькування як і в школі.

У більшості випадків, булінг проявляється на перших курсах. Серед причин цькування у ВНЗ- це віктимна особистість, тобто, якщо дитина була жертвою цькування у школі, то у ВНЗ вона також може нею стати. Далі виділимо: інтелектуальний потенціал студентів, не високі розумові здібності, відміну від інших, більшості, діти з сільської місцевості або переселенці.

Є підстави вважати, що булінг у ВНЗ може бути більш жорстоким, ніж в школі (наприклад: «зрілий», «витончений» та «жорсткий»). Він небезпечніший, тому що може привести до більш частіших спроб вчинення самогубства ніж у дітей шкільного віку, а також до більш активних протиправних дій щодо агресорів. При чому, булінг у школі може бути неусвідомлюваної, а ВНЗ - це завжди усвідомлене та цілеспрямоване приниження дитини[107].

Звернемо увагу і на те, що проблема булінгу в ВНЗ свідомо ігнорується, обговоренню не підлягає, ні викладачі, ні адміністрація його не помічає. Але на ряду з цим, булінгу у школі та його превенції приділяється значна увага всіх зацікавлених служб.

Говорячи про цькування, зазвичай мають на увазі саме проблему в дитячому колективі, а саме у школі. Однак булінг – це масове явище, що стосується не окремих вікових груп на кшталт школярів, але всіх категорій населення в межах навчального закладу.

Таким чином, булінг в студентському середовищі має свої особливості, що відбивається в поведінці, особливості вибудовування міжособистісних відносин на факультетах. Вивчення форм психологічного тиску дозволить виявити умови та чинники виникнення булінгу, оптимізувати процес навчання у вищих навчальних закладах, організувати психолого-педагогічний супровід в них, підготувати студентів - майбутніх педагогів до попередження даного негативного явища.

Але булерами у ВНЗ є не тільки студенти, а й викладачі. Так, колишня студентка, яка закінчила медичний факультет в м. Одеса розповіла свої про практичні заняття, на яких від студентів вимагали підписати всі необхідні

документи для успішного проходження практики за один день. Також, вона повідомила, що адміністрація навчального закладу вимагала від студентів чергувати в підвалі, в якому не зачинялися двері, за рахунок навчання [108].

Студентка Тернопільського університету розповіла про небажання викладачів навчати студентів пояснюючи це тим, що останні є їхніми конкурентами. Наприклад, анатомічний розтин студенти останній раз бачили тільки на першому курсі, але «якщо викладачеві принести пляшку, тоді він поведе на розтин» [109].

Також, студенти ВНЗ розповідають, що на деяких кафедрах відсутність студента на заняттях без поважних причин можливо перекрити за допомогою невеликої фінансової допомоги, у вигляді офісного приладдя (наприклад, паперу); для успішного складання іспиті/заліків необхідно заплатити певну суму. Майже усі жертви економічного булінгу виправдовують себе, маючи на меті отримання вищої освіти і не мають бажання бути відрахованими за неуспішне навчання.

Непоодинокі випадки, коли викладач, під час лекції упереджено відносився до окремих студентів, принижуючи останніх словесно.

Можемо зробити висновок, що цькування у ВНЗ негативно впливає на успішність, так як жертва цькування починає уникати навчання найбільш доступним способом - не відвідуючи занять, що часто призводить до відрахування, або сама людина забирає документи з ВНЗ.

Вважаємо, що запобігання випадків булінгу є одним з найважливішим завданням держави, оскільки жорстоке ставлення до дитини неминуче призводить до негативних наслідків.

Також, особливої уваги заслуговує і вплив гендерних аспектів на проблему булінгу, що і визначає перспективу подальших досліджень.

Висновки до Розділу 2

Ситуація з булінгом в освітньому середовищі носить тривалий та систематичний характер і проявляється в таких формах як приниження, погрози, бійки. Більшість жертв не усвідомлює причин його вчинення та ігнорують кривдників. Однією з визначальних особливостей булінгу як девіантної поведінки є його деструктивність, а найважливішою детермінантою - агресивність.

1. Основна проблема булінгу приховується насамперед в етичних та психологічних нормах поведінки зростаючого покоління. До основних причин булінгу можна віднести психічні травми, які мали місце у дитинстві або в підлітковому віці агресора та проявляються в самоствердженні через насильство, заздрість до жертви, отримання задоволення від насильства, відсутність зайнятості.

2. Булінг в підлітковому віці призводить до негативних наслідків та впливає на всіх учасників освітнього процесу. Найбільш несприятливим є вплив на жертв булінгу, внаслідок чого, особливо в середньому шкільному віці, може виникати схильність до суїцидальних спроб.

3. Цькування в дошкільних закладах освіти носить в основному епізодичний характер, відсутня стадія передчуття, обмірковування, діти не мають на меті помсту, не замислюються над пошуком найбільш витончених методів, за які згодом може настати відповідальність. Агресивна поведінка в дошкільному віці є досить звичним явищем, що виникає найчастіше інерційно, та мотиви якої дитина може не усвідомлювати.

4. Захист прав дитини в дошкільних закладах освіти в основному полягає в блокуванні різних форм насильства – фізичного, психологічного та сексуального. Будь-яке цькування в цьому віці може призвести до затримки розвитку особистості та індивідуальності дитини, вона не повинна піддаватися систематичній критиці, погрозам, зауваженням з боку персоналу дитячого закладу, висловлених в принизливій формі. Робота вихователів та психолога ДЗО повинна бути спрямована на створення комфортного

перебування дошкільнят у закладі, розвиток їх творчих здібностей, охорону здоров'я, повноцінне харчування, фізичний та емоційний розвиток дитини.

5. Наявність проблеми шкільного булінгу та необхідність її нагального вирішення визначили 78% усіх опитаних. При цьому, розподіл цієї думки за дослідженими стратами склав: 92% батьків, 64% вчителів та 74% школярів. Стосовно форм здійснення булінг-поведінки, більшість респондентів такими визнали фізичну травматизацію (97%), образи і приниження (88%) та сексуальні домагання (контактні і словесні – 68%). Дещо менші показники стосуються таких форм як навмисного псування майна, продуктів харчування (64%), вербальної стигматизації та образливих прізвиськ (48%).

6. Найбільш частіше жертвами шкільного насильства стають діти, яким притаманні:

- фізичні недоліки. Діти з фізичними вадами (послаблений зір, дефекти слуху або рухові порушення (ДЦП) тощо, тобто категорія найбільш незахищених;

- особливості поведінки, що стосується дітей психологічно замкнених, або дітей з імпульсивною поведінкою. Певним чином гіперактивні діти бувають занадто настирливими, при цьому більш наївними та безпосередніми, ніж їх однолітки;

- особливості зовнішності, тобто все те, що виділяє дитину за зовнішнім виглядом із загальної царини, може стати об'єктом для посміховиська: руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худорба) та інше;

- послаблені соціальні навички, які спостерігаються у дітей з не виробленим психологічним захистом від вербального та фізичного насильства;

- знижений інтелект та труднощі в навчанні, пов'язані, перш за все, з невиразними здібностями та низькою здатністю до навчання.

7. Булінг в інтернатних установах трапляється частіше, ніж насильство в прийомних сім'ях (патронатних або будинках сімейного типу). Діти, які

поміщені в такі сім'ї, частіше стають жертвами булінгу з боку педагогічного колективу, на яких покладено відповідальність за їх життя та здоров'я та однолітків. Таке насильство включає в себе сексуальні домагання (в тому числі згвалтування), приниження, нанесення тілесних ушкоджень.

8. Булінг у вищих навчальних закладах освіти, з одного боку, відрізняється за характером від цькування в школі – він більш прихований, в основному психологічний, спрямований на підкреслення інтелектуальних, а не фізичних характеристик людини, не має таких масштабів, як в школі та викладачі рідше, ніж вчителі стають ініціаторами цькування.

9. Є експериментально доведені підстави вважати, що булінг у вищих навчальних закладах може бути більш жорстоким, ніж в школі (наприклад: «зрілий», «витончений» та «жорсткий»). Він небезпечніший, тому що може привести до рішучих спроб вчинення самогубства, а також до більш активних протиправних дій щодо агресорів.

10. У більшості випадків булінг проявляється на перших курсах. Серед причин цькування у вищих навчальних закладах – це віктимна особистість, тобто, дитина як жертва цькування у школі, стає такою і у ВИШі. Окрім суто особистісних причин булінгу (розумовий розвиток), пізнавальні здібності, особиста непривабливість), дієвими виступають причини соціальної диференціації, майнових спроможностей, расових, релігійних та інших уподобань.

РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ БУЛІНГУ

3.1. Юридична відповідальність за булінг-поведінку

Відповідно до основного Закону України (Конституції) проголошується, що життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищу соціальну цінність (ст. 3), наголошуючи, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» (ст. 28). Заборона катування людей відповідає вимогам міжнародно-правовим актам, на підставі яких кожна держава, в тому числі Україна, розглядає випадки катування як кримінальні порушення. Про це ідеться в таких міжнародно-правових актах: Загальна декларація прав людини (ст.5) [110], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст.3) [111] тощо.

Також, крім Конституції України, до вітчизняного законодавства, що регулює питання захисту дітей відносять:

1. Закони України: «Про охорону дитинства» [85], «Про освіту»[90] , «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [112], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [113], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [114], «Про повну загальну середню освіту»[115], «Про загальну середню освіту»[116].

2. Кодекси:

- Кодекс України про адміністративні правопорушення [88];
- Кримінальний кодекс України [90];
- Цивільний кодекс України [117];
- Сімейний кодекс України [118].

3. Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах» від 21.11.2013 № 895 [119]; «Про затвердження Порядку

виявлення сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)» від 21.11.2013 №895 [120], тощо.

4. Накази МОН: «Про затвердження Примірного статуту загальноосвітнього навчального закладу» від 29.04.2002 № 284 [121]; «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти в Україні» від 22.05.2018 №509 [122].

Необхідно наголосити, що в Україні до цих пір не розвинені, на належному рівні, правові та соціальні способи боротьби з булінгом: в повній мірі не розкриті необхідні законодавчі норми (відсутня стаття в Кримінальному кодексі України) та служби профілактики булінгу (на відміну від багатьох зарубіжних країн).

В свою чергу, головним міжнародним актом захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини, згідно з якою «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї». Важливо розуміти, що цькування може зачіпати не тільки дитини, але і взагалі людей різних вікових категорій. У Конвенції зроблено наголос на те, що «ніяке насильство, спрямоване проти дітей, у тому числі в шкільному середовищі, неприпустимо», а також «шкільна дисципліна повинна підтримуватись за допомогою методів, які поважають людську гідність дитини і відповідно до цієї Конвенції».

У 2014 році ООН прийняла резолюцію по боротьбі з будь-якими формами булінгу та закликала країни-учасниці вживати активних заходів щодо захисту дітей і підлітків від цього явища.

Також, варто звернути увагу і на Конвенцію 1960 року «Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти» (UNESCO), основний принцип, якої

базується на рівних можливостях отримання освіти, особливо для соціально незахищених груп [123].

За кордоном поширені не тільки антибулінгові організації, але є і підтримка на законодавчому рівні. На відміну від нашої держави, працюють не тільки з наслідками, а й намагаються запобігти проявам агресії на ранніх стадіях.

Так, у 2016 році в Англії був виданий перший закон про боротьбу з булінгом в школах, але поки він працює тільки в Північній Ірландії. Крім того, в законі про освіту, за школами закріпили обов'язок вживати заходів для заохочення позитивної поведінки та запобігання всіх форм булінгу серед учнів. Також, згідно статті 1 вказаного закону, булінг включає «повторне використання будь-якого усного, письмового або електронного повідомлення; будь-яка інша дія або комбінація дій учнем або групою учнів проти іншого учня або групи учнів з наміром заподіяти фізичну або емоційну шкоду учневі або групі учнів».

В США Одним із найбільших державних установ, що працює з педагогічним колективом у сфері профілактики насильства у навчальних закладах – Управління безпечних і вільних від наркотиків шкіл (*анг. Office of Safe and Drug Free Schools-OSDFS*), яке працює з 1984 року [124]. Разом з тим, у Штатах перший закон прийняла Джорджія в 1999 році, слідом за нею це зробили і інші штати - у кожного свої правила превенції з цькуванням. Вплинули на прийняття першого закону у вказаному штаті події, які відбулися 20 квітня 1999 року в Колорадо та увійшли в історію під назвою «Масове вбивство в школі «Колумбайн» (*Columbine High School massacre*), коли два учні старших класів Ерік Харріс та Ділан Кліболд напали на інших школярів і вчителів, застосовуючи стрілецьку зброю та саморобні вибухові пристрої. В результаті чого, було поранено 37 осіб, з них 13 - смертельно, нападники покінчили життя самогубством. Закон штату Джорджія був доповнений положеннями про заборону використання цифрових технологій в цілях цькування, згідно з якими кібербулінгу є «умисне, вороже,

неодноразове переслідування та залякування людини з використанням цифрових технологій, включаючи, крім іншого, електронну пошту, блоги, сайти соціальних мереж (наприклад, MySpace, Facebook тощо), чати, тексти, обмін миттєвими повідомленнями; використання камер або телефонів для фотозйомки, розміщення в інтернеті фотографій учнів або педагогічного колективу, з метою їх образи; відправка образливих або загрозливих текстових або миттєвих повідомлень; використання веб-сайтів для поширення чуток про інших учнів».

Багато законів у світі після їх ухвалення доповнювалися положеннями про захист різних категорій учнів (учнів з обмеженими можливостями, осіб з нетрадиційною статевою орієнтацією) та положеннями про кібербулінг. Наприклад, законодавстві Канзасу в 2011 році було доповнено визначенням кібербулінгу, який визнається «знущанням за допомогою використання будь-якого електронного засобу зв'язку, включаючи, крім іншого, електронну пошту, обмін миттєвими повідомленнями, текстові повідомлення, блоги, мобільні телефони, онлайн-гри та веб-сайти». Разом з тим, у Неваді ввели кримінальну відповідальність за усні або письмові погрози та залякування школярів. Також, функціонує спеціальна громадська наглядова організація - Bully Police USA - вона оцінює якість законів в області булінгу та підтримує учнів, які зазнали цькування. Крім того, правоохоронні та правозахисні установи (поліція, суд тощо) беруть активну участь в боротьбі з цькуванням в шкільних установах, якщо цькування пов'язана з будь-якою дискримінацією - державні навчальні заклади зобов'язані розглянути питання, як порушення цивільних прав. Зокрема, з 2000 року функціонує закон «Про безпеку та запобігання насильству серед учнівської молоді». Більше того, на даний час, подібні норми є в законодавстві всіх американських штатів. Разом з тим, загального Федерального закону про боротьбу з булінгом в США немає [125].

Зокрема, в Японії з 2008 року діє Закон «Про підтримку безпечного інтернет-середовища для молоді», що передбачає доступ дітей в мережу, в тому числі,

за допомогою мобільного інтернету, тільки при наявності встановлених програмних фільтрів. Один з найбільших інтернет-порталів Японії Yahoo Japan буде використовувати штучний інтернет для видалення образливих коментарів зі своїх сайтів. Отже, якщо після блокування користувач, який залишив образливий коментар, створить новий обліковий запис, його теж будуть блокувати. Компанія публікуватиме список виразів, які вважаються образливими та підлягають видаленню. Завдяки штучному інтелекту коментарі будуть видалятися автоматично [126].

У Новій Зеландії законом «Про шкідливі цифрові комунікації» (2015 рік) передбачено адміністративну відповідальність для власників сайтів у вигляді штрафу у розмірі до 33,5 тисячі доларів для фізичних осіб та до 134 тисячі доларів для юридичних осіб, якщо їх користувачам було нанесено «цифрову шкоду», у тому числі кібербулінг. Також, на території даної країни діє закон, за яким введено кримінальне покарання за кібербулінг та онлайн-тролінг. За скоєння кримінальних правопорушень злочинцям загрожуватиме не тільки штраф, але й реальне тюремне ув'язнення [127].

Більше того, у 1953 році Німецький Бундестаг ухвалив Закон «Про розповсюдження матеріалів, шкідливих для молоді», який захищає інтереси підростаючого покоління. Законом передбачено створення відповідної державної структури – Федерального відомства з перевірки матеріалів, шкідливих для дітей та молоді. Кримінальний кодекс Німеччини передбачає покарання за продаж порнографічних матеріалів особам до 18 років, а також забороняє публікацію реклами порнографії та продаж таких матеріалів у місцях, до яких неповнолітні мають доступ. Так, на початку 2020 року заходи щодо боротьби з дитячою порнографією посилили, наприклад, якщо раніше дорослий міг потрапити до в'язниці за те, що вів сексуальну листування з дитиною, то тепер позбавлення волі може чекати його і за спілкування з поліцейським, який по роботі прикидався неповнолітньою дівчинкою [128].

У 2001 році в Республіці Сальвадор активність молодіжних банд призвела до збільшення кількості вуличних бійок, зґвалтувань та вбивств.

Громадськість була шокована, коли бомби стали вибухати на ігрових майданчиках шкіл. Керівники шкіл намагалися покарати винних, але їх дії не увінчалися успіхом. Члени молодіжної Асоціації скаутів в Сальвадорі провели дослідження з метою виявити причини, за якими молоді люди стають членами банди. Після власного дослідження, члени асоціації запросили в літній табір школярів у віці від 15 до 20 років, які навчалися в двох школах з протиборчими бандами. Дітям безкоштовно надавалася можливість виїхати з дому, повеселитися, пережити справжню пригоду. У таборі учні з двох шкіл познайомилися один з одним та працювали в невеликих групах, які називаються «бригадами солідарності», в які входили молоді люди, навчені роботі з членами банд. «Бригади солідарності» організовували різні заходи, які допомагали дітям проявляти свої творчі здібності, знаходити неконфліктні способи спілкування, а також пізнавати один одного і вчитися поважати існуючі між ними будь-які відмінності. На даний час членів асоціації понад 10 000 чоловік, включаючи 500 вчителів, які освоїли методи боротьби з насильством. За результатами дослідження, проведеного Національною цивільною поліцією, за період з 2001 року число учнів, які вдаються до насильства, скоротилося на 80% [129].

В Білорусії функціонує сайт Pomogut.by - Kids.pomogut.by по безпечній поведінці дітей в інтернеті. Ресурс призначений для дітей різного віку, їхніх батьків та педагогів. Він містить корисні поради, як зробити спілкування в мережі безпечним, захистити себе від кібербулінгу, сексуальної експлуатації та інших форм насильства. Також через чат, дітям постраждалим від насильства в інтернеті, а також їх батькам спеціалістами надаються консультації [130].

У 2018 році в Росії створено центр координації та розвитку психологічної служби у навчальних закладах, метою якого є допомога дітям, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах; запобігання агресії серед дітей та відносно них; вчиненню дітьми самогубств. Також, в Генеральній прокуратурі Російської Федерації створено управління з нагляду

за дотриманням прав дитини, основними завданнями, якого є: боротьба з сексуальним насильством над дітьми та агресивна поведінка [131].

Сьогодні найсуровіше «дитяче» законодавство мають такі країни як Індія, Ірландія та Сінгапур – позбавлення волі в них стає можливим вже з 7 років. У Великобританії, Швейцарії, США та Австралії до в'язниці саджають з 10 років (наприклад, у штаті Пенсильванія суд встановив довічне ув'язнення 11-річному засудженому, який застрелив вагітну жінку) [132; 133].

Варто зауважити, що майже в кожній державі світу внесено зміни до законодавчих актів, за якими булери несуть відповідальність, однак в законодавстві Білорусії та Росії немає визначення булінгу та не визначено конкретної відповідальності за цькування.

В Україні поняття «булінг» давно перестало бути словом іншомовного походження та актуальність проблеми зберігається і навіть зростає в багатьох країнах світу. В даний час більшість знають значення цього слова, розуміють ознаки, характеристики дій, їх наслідки, включених до цього поняття. Найбільш хвилюючою дана тема є для батьків. Постійна нестача часу, дефіцит уваги у дітей, необхідність та поглинання проблемами матеріального забезпечення сім'ї вже ставлять кожну дитину в уразливе становище [133].

Крім того, увагу булерів також привертають: прізвище, рідкісне ім'я, «не стандартна» зовнішність, незвичне хобі, розвинений не за віком інтелект, статура - всі ці особливості неповнолітнього можуть призвести до знущань над дитиною. Наслідки цькування в повній мірі відображаються в поліцейських зведеннях у вигляді самогубств або, навпаки, масових вбивств. Це очевидні підсумки групових знущань над людиною, але є і приховані наслідки у вигляді психічних травм, які залишаються з людиною на все життя. Варто зазначити, що булінг калічить не тільки жертву, але і тих, хто тривалий період спостерігав за знущанням над однокласником [134: 135].

За останні 10 років в Україні та зарубіжних країнах стало мало не нормою знущання в школах, коли один учень всіляко принижує честь і

гідність свого однокласника, але набагато частіше - група учнів, а то і цілий клас влаштовує жорстоку травлю конкретному учневі, рідше групі учнів, часто із застосуванням нанесення тілесних ушкоджень, іноді насильства - небезпечного для життя і здоров'я потерпілого. Подібні акти часто знімаються булерами на телефон та викладаються в інтернет мережу, з одного боку допомагаючи правоохоронним органам встановлювати осіб винних та причетних до правопорушення (точніше цими зйомками підтверджують свою вину), а з іншого боку будучи пропагандою жорстокості та тієї самої шкільної ієрархії [136].

Освітня ієрархія приймає жахливі форми та просто вражає своєю нелюдськістю. У ній є жертви та кривдники (так звані булери) або/та організатори (які також є безпосередніми учасниками), останні іноді застосовують особливо витончені, жорсткі методи насильства цькування, і звісно, свідки (спостерігачі) [137]. Варто відзначити, що жорстокість неповнолітніх часто перевершує жорстокість дорослих, тому вони потребують якомога жорсткого покарання, незважаючи на вік.

Прикладів булінгу, вчиненого неповнолітніми, яке по суті межує з катуванням, можна навести достатню кількість. Так, всеукраїнського розголосу у квітні 2017 року набула справа про знущання над 10-річним хлопчиком-інвалідом у смт. Іванків Київської області. Троє підлітків у віці 13, 15 і 16 років кілька годин жорстоко били свою жертву, кидали її в холодну воду, змушували їсти фекалії та лизати сечу [138; 139].

Ще одна гучна справа пов'язана із побиттям 15-річної дівчинки місцевої школи м. Чернігова кількома ученицями. Примітно, за цим спостерігали інші учениці, які зняли процес на відео і опублікували його у соцмережі [140; 141].

Таким чином, подібних прикладів шкільного насильства та знущання одних учнів над іншими занадто багато, щоб перераховувати їх тут, але все це привело нас до думки, що в нашому законі є явні прогалини, що роблять жертв цькування незахищеними в своїх правах, а тих, хто над ними

знушається - безкарними, що дає їм здорову частку нахабства, як наслідок, підбурює до вчинення нових злочинів, цькування одних учнів іншими як в школі, так і за її межами триває, і шкільна ієрархія жива. Державі необхідно назавжди викоринити зі свого суспільства це жорстоке та нелюдське соціальне явище, що має місце бути у наших навчальних закладах [142].

19.01.2019 набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)». Відповідно до вищевказаного закону внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУПАП), де його доповнено статтею 173-4, яка наводить юридичне визначення поняття «булінг», встановлює за нього відповідальність, а також за приховування випадків булінгу працівниками навчальних закладів. В залежності від тяжкості порушення, карається штрафом від 850 до 1700 грн або громадськими роботами від 20 до 40 годин [87; 88; 143].

Такі діяння, вчинені повторно протягом року після або групою осіб караються штрафом у розмірі від 1700 до 3400 грн або громадськими роботами на строк від 40 до 60 годин. У разі вчинення булінгу (цькування) неповнолітніми до 16 років, відповідатимуть його батьки або особи, що їх замінюють. До них застосовуватимуть покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин. У тому числі, окремо передбачена відповідальність за приховування фактів булінгу (цькування). Якщо керівник закладу освіти не повідомить органи Національної поліції України про відомі йому випадки цькування серед учнів, до нього буде застосоване покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн або виправних робіт до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку.

Отже, після того, як повідомлення про вчинення булінгу надійшло до органів Національної поліції України, а саме підрозділів ювенальної превенції, уповноважені працівники поліції проводять перевірку та за наявності підстав притягають до адміністративної відповідальності або

кривдника, або батьків, тобто складають протокол про адмінправопорушення за статтею 173-4 КУпАП. В подальшому, вказана адміністративна справа передається на розгляд до відповідного суду або судді за місцем вчинення правопорушення для розгляду справи по суті. Судді місцевих судів протягом 15 днів з моменту отримання справи про адміністративні правопорушення розглядають її та призначають вид і розмір покарання .

На даний час судами вже винесено рішення в адміністративних справах про булінг, згідно з якими до адміністративної відповідальності притягнуто самих булерів, їх батьків та керівників навчальних закладів. Але якщо булером є дитина, що не досягла віку притягнення її до відповідальності встановленої законом, до відповідальності будуть притягнуті батьки (опікуни) булера за ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення [88]. Варто зазначити, що працівники поліції беруть на профілактичний облік осіб, що вчинили , не залежно від віку. Нормами цього закону не передбачається внесення змін до Кримінального кодексу України стосовно запровадження кримінальної відповідальності за скоєння правопорушень, пов'язаних з булінгом (цькуванням), оскільки скоєння правопорушенням при вчиненні булінгу (цькування) інших дій кваліфікуються відповідними статтями Кримінального кодексу України, зокрема – заподіяння тілесних ушкоджень різних видів тяжкості тощо, тому, у цьому випадку правопорушник нестиме відповідне кримінальне покарання без додаткового зазначення про це у Кодекс України про адміністративні правопорушення. Досить часто булінг фактично переростає у катування із наявністю усіх ознак складу цього злочину, за винятком суб'єкта. Так, якщо особа віком від 14 до 16 років вчинила насильницькі дії з метою, про яку зазначено у ч. 1 ст. 127 КК України, то, за наявності для цього підстав, вона може підлягати відповідальності за ст.ст. 121, 122, 296 КК України. З огляду на наявну в Україні практику, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України). Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину

виповнилося шістнадцять років. Цей вік прийнято називати загальним віком кримінальної відповідальності. У частині 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності – чотирнадцять років – за окремі, конкретно визначені законом злочини, перелік яких є вичерпним. Однак серед цих злочинів катування відсутнє. Основна маса дітей, які вчиняють катування над іншими людьми (здебільшого своїми однолітками), роблять це у віці 11–16 років. Це означає, що переважно у своїй більшості вони, відповідно до норм чинного КК України, не підлягають кримінальній відповідальності за катування. Щодо дітей, які з 11 років і до досягнення 16 років вчиняють суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки катування, передбаченого ст. 127 КК України, то до них, відповідно до ст. 97 КК України, суд застосовує примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК України. Цілком очевидно, що при застосуванні примусових заходів виховного характеру, зважаючи на соціальну та психічну несформованість неповнолітнього, каральний вплив не є самоціллю, оскільки його здатні забезпечити навіть мінімальні обмеження. Крім того, погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози - арешт на строк до 6 місяців або обмеження волі на строк до 2 років (ст. 129 ККУ). Також слід згадати ст. 120 Кримінального кодексу України «Доведення до самогубства», а саме – в частині 3 цієї статті підкреслено доведення неповнолітньої особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Досить часто жертви шкільних знущань схильні до депресій, що сприяє трагічній крайнощі – самогубству. Наприклад, у Фінляндії, діти, які ставали жертвою переслідувань, у 4-ри рази більше схильні до суїцидальних настроїв, ніж їх однолітки, які не були об'єктами булінгу. Лише у 2016 році в Україні від самогубства загинуло 115 дітей. Крім того, заявлена кількість самогубців в Україні не є остаточною, оскільки йдеться про ті спроби самогубства, які закінчились смертю. А світова статистика свідчить, що на

кожне реалізоване самогубство припадає 19 реальних спроб його здійснити. Тобто, близько 2–2,5 тис. дітей в Україні щороку намагаються звести рахунки з життям. До дитячих самогубств в більшості випадків, призводить та ж причина, що і до булінгу – відсутність комунікацій між поколіннями. Суїцидальні думки досить поширені серед підлітків (імовірно через різке та емоційне сприйняття реальності). 85% дітей замислювались взагалі щодо вчинення самогубства, а 27,2% дітей інколи втрачали бажання жити [146; 147].

Таким чином, факторами дитячого суїциду може бути одна чи декілька форм насильства – фізичне (умисне нанесення дитині побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди честі та гідності), сексуальне (дії сексуального характеру стосовно дитини), психологічне (вплив на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування) чи економічне (умисне позбавлення дитини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які вона має передбачене законом право, що може призвести до смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я). Крім того, потужним фактором дитячих самогубств є надмірний і часто неадекватний тиск на дитину не тільки з боку батьків, а й вчителів і однолітків. Зараз досить поширеним став булінг – прояв агресії, залякування та цькування людини іншою особою, або групою осіб. Встановлено, що 80% дітей протягом шкільного життя зіштовхуються з булінгом і це цькування призводить до психічних розладів дитини, зокрема і до самогубств. Дослідження фахівців Українського інституту дослідження екстремізму показали, що щороку в Україні близько 2,5 тисяч дітей намагаються здійснити самогубство. Причиною 40% самогубств є булінг, який здійснюється над дитиною у школі. Також згідно з опитуванням, проведеним ЮНІСЕФ у лютому 2017 року, 67% дітей протягом останніх трьох місяців зіштовхувалися з переслідуванням. При цьому 24%, тобто кожна четверта дитина, за цей період ставали жертвами булінгу. За даними

ВООЗ, Україна у 2016 році займала 7 місце у світі з переслідувань та 9 місце – за кількістю жертв цькування серед 15-ти річних [148; 149].

Крім того, у соцмережах та месенджерах існує безліч закритих груп, в яких самі підлітки, впевнені в своїй анонімності і безкарності, публікують інтимні фотографії друзів, знайомих та інших. При цьому, наприклад, у «Телеграмі» подібні групи можуть існувати досить тривалий час, не дивлячись на наявну систему модерації. Модератори видаляють протиправний контент, проте вони працюють зі скаргами користувачів, а фотографії публікуються в закритих спільнотах, учасники яких часто поділяють етичні цінності засновників.

При цьому в інтернет-мережах Instagram та Facebook можна превентивно захистити себе від кібербулінгу за допомогою системи автоматичної модерації коментарів, яка приховує від користувачів містять образи повідомлення [150].

Незважаючи на те що інтернет-компанії регулярно вдосконалюють методи боротьби з цькуванням в мережі, перемога поки далека від них. У багатьох країнах, зокрема, в Німеччині, Великобританії, Канаді, Франції, Південної Кореї і в деяких штатах США, передбачена кримінальна відповідальність за вчинення кібербулінгу. В Україні притягнути людину до відповідальності за образи або цькування в інтернеті поки досить складно [128; 151].

Як було вище зазначено, організатора цькування в мережі теоретично можна притягнути до відповідальності за доведення до самогубства, погрози вбивством, наклеп та порушення недоторканності приватного життя особи. Однак зробити це буде складно: потерпілому доведеться довести, що загроза була реальною і здійсненою.

Отже, ряд існуючих в вітчизняному законодавстві адміністративних заходів теж підходить для покарання організаторів кібербулінгу: їм може загрожувати відповідальність за приниження честі та гідності особи, виражене в непристойній формі, розбещення тощо. Насправді ж довести, що

співрозмовник принизив честь та гідність, буде непросто. Варто зазначити, що працюючих механізмів, за допомогою яких жертва кібертравлі могла б притягнути її організатора до відповідальності, немає.

На сайті МОН можна знайти розділ «безпека дітей в інтернеті» для підвищення рівня обізнаності батьків і вчителів. Зокрема, розміщені поради для батьків щодо організації взаємодії «дитина-інтернет-мобільний зв'язок» від Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі. Чат-бот «Кіберпес» у Telegram та Viber можна дізнатись про те, як діяти дітям, батькам і вчителям у разі кібербулінгу та анонімно отримати допомогу [152].

Самоконтроль соціальних мереж, які поки працюють без єдиних для всіх правил модерації, показав свою ефективність не в повному обсязі: цькування, яка найчастіше починається в стінах школи, до сих пір перетікає на онлайн-майданчики. Необхідність контролювати розміщується контент сьогодні не закріплена законодавчо, що створює різні складнощі, наприклад, для видалення розміщених без відома людини фотографій або інформації про нього. Вважаємо, що притягнення модераторів до правової відповідальності - одним важливим кроком у боротьбі з онлайн-цькуванням[153].

Необхідно звернути увагу на ряд чинних нормативно-правових документів, що діють на території нашої держави, в яких чітко зазначено правове забезпечення із виявленням та попередженням фактів насильства в освітньому середовищі відносно дітей, вразі звернення до правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування та адміністрації навчального закладу. Також, варто зауважити, що вказані нами нижче правові норми мають ряд недоліків. Зокрема, у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» законодавець зазначив, що «Дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і

законних інтересів». Переважно діти не володіють інформацією, до кого вони можуть звернутися по захист, також можуть соромитися осуду чи боятися кривдника. Отже, у разі надходження повідомлення про дитину, яка постраждала від булінгу або стосовно якої існує загроза вчинення булінгу, працівник навчального закладу повинен письмово зареєструвати та оформити звернення після чого, протягом 24 годин, повідомити працівників поліції та службу у справах дітей. Після чого, співробітниками вказаних служб проводиться перевірка та в разі підтвердження фактів булінгу, складаються матеріали за ст. 173-4 або ст. 184 КУпАП та направляються до суду. З усіма учасниками булінгу проводиться профілактична робота як працівниками освіти, так і працівниками правоохоронних органів. Після винесенням судом відповідного рішення, відповідно до наказу МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції України» та винні особи (булери) підлягають постановки на профілактичний облік в підрозділах Національної поліції України, а саме в підрозділах ювенальної превенції заведуть обліково-профілактичну справу та внесуть відомості про взяття її на профілактичний облік до відповідної інформаційної підсистеми, що входить до єдиної інформаційної системи МВС. Варто зазначити, якщо після останнього факту вчинення булінгу дитина протягом року більше не буде помічена в цькуванні інших дітей, її знімуть з обліку [154].

Варто зауважити, що в законодавчих актах нашої держави, про безпечне середовище згадується вже не перший рік, так, відповідно до статті 25 Закону України «Про освіту» засновник закладу освіти «...сприяє створенню безпечного освітнього середовища в закладах освіти...» [89]. Також, вважаємо за необхідне звернути увагу на статтю 3 вказаного вище закону, в якій йдеться про те, що «...в Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших

переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак». У наказі МОН України «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобіганню жорстокому поводженню з дітьми» (2006 рік)[155], також зазначено, що жорстоке поводження з дітьми у школі, виховній установі з боку вчителів, вихователів щодо дітей виявляється в наступному: приниженні, побитті, роздяганні дитини перед іншими як способу покарання, особливості сім'ї, підвищеному тоні тощо.

Також заклади освіти зобов'язані забезпечувати на своїх веб-сайтах (у разі їх відсутності – на веб-сайтах своїх засновників) відкритий доступ до такої інформації та документів [156, с. 57]:

- правила поведінки здобувача освіти в закладі освіти;
- план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;
- порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти;
- порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

Крім того, відповідно до постанови КМУ від 06.06.2018 № 491 «Деякі питання освітнього омбудсмена», яка застосовується з 01.01.2019, освітній омбудсмен буде проводити перевірки щодо булінгу та своєчасного реагування працівників освітніх установ на такі випадки, повноту та своєчасність заходів реагування на такі випадки з боку педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, керівництва та засновника закладу освіти; отримувати інформацію від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти за визначений період. До освітнього омбудсмена із скаргами про порушення прав у сфері освіти мають право звернутися здобувачі освіти, їх батьки, законні представники, педагогічні, науково-педагогічні і наукові працівники [157].

Парадоксальним є те, що про жорстоке поводження з дітьми (булінг) та безпечне навчальне середовище згадується майже з часів незалежності нашої держави в ряді законодавчих актів, а саме в: Законі України «Про охорону дитинства», Законі України «Про освіту», Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» тощо; в наказі МОН «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобіганню жорстокому поводженню з дітьми», але на жаль їх було проігноровано і тому, на сьогоднішній день, України входить в десятку «лідерів» за рівнем цькування серед дітей.

Варто звернути увагу, як на недолік, що нормами Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)», на жаль, не передбачено внесення змін до Кримінального кодексу України у розрізі запровадження кримінальної відповідальності за скоєння правопорушень, пов'язаних з булінгом (цькуванням), оскільки скоєння правопорушенням при вчиненні булінгу (цькування) інших дій, кваліфікуються іншими статтями Кримінального кодексу України.

3.2. Загально-профілактичні заходи та діяльність ювенальної поліції в системі превенції булінгу

На сьогоднішній день жорстоке поводження та насильство по відношенню до дітей залишаються нагальними проблемами нашої держави. Варто відзначити, що насильство по відношенню до дітей або нехтування їх основними потребами призводять до негативного впливу на психічний розвиток дитини, порушують її соціалізацію, породжують безпритульність (бездоглядність) та штовхають дітей на вчинення правопорушень[158].

Широке поширення набувають негативні тенденції міжособистісних взаємин, що виражаються в різних формах психологічного та фізичного тиску, насильства, цькування. Проблема насильства та агресії в дитячому середовищі стала привертати увагу не тільки правозахисників та педагогів, а

й психологів і соціологів. Феномен насильства та цькування серед дітей - велика проблема, яку намагається вирішити цивілізована світова спільнота. Саме тому, для ефективної превенції булінгу в Україні урахування світового досвіду неможливо переоцінити [159].

Безумовно, проблемі жорстокого поводження в дитячому середовищі в цивілізованому світі приділяється найпильніша увага. У багатьох країнах Європи та США, ця проблема асоціюється з державними інтересами. Демократичні реформи, лібералізація інститутів сім'ї та школи, загальна толерантність припускають пропорційне цьому зменшення всіх соціальних негативів і в першу чергу, що діють на рівні міжлюдських відносин. Вважається, що в період боротьби з загальним насильством, необхідно виділяти особливу зону відповідальності. Ця зона - діти, профілактика насильства проти них і шляхи ефективної допомоги постраждалим.

Заборону фізичного покарання дитини слід вважати засобом гарантування права дитини на особисту недоторканність. Однак ця заборона, як зауважив Р. Стефанчук, не може вважатися абсолютною. Так, Європейський Суд з прав людини у справі «Костело-Робертс (Costello-Roberts) проти Об'єднаного Королівства» від 25 вересня 1993 року зазначив, що фізичне покарання в школах може застосовуватись як частина дисциплінарного режиму [160; 161].

Одну з перших програм попередження булінгу розробив та апробував Д. Ольвеус (*The Olweus bullying prevention program (OBPP)*) [162]. Дана програма має успіх, більшість існуючих превентивних програм будуються на принципах превенції Д. Ольвеуса, мають схожу структуру та зміст. Превентивна програма Д. Ольвеуса вперше була реалізована в Скандинавських країнах в 1970-х рр. в рамках національної кампанії по боротьбі з булінгом. Цілі програми: поліпшення відносин між учнями, створення безпечного навчального середовища, формування умов, що сприяють розвитку дітей, зниження кількості булінгу, попередження

розвитку нових інцидентів, формування позитивних відносин між дітьми. В ході програми здійснюється діяльність на чотирьох рівнях:

- рівень соціуму;
- шкільний рівень;
- класний рівень;
- індивідуальний рівень.

На рівні соціуму здійснюється діяльність з розвитку зв'язків з організаціями, що займаються профілактикою та подоланням булінгу. Цільовою групою на шкільному рівні виступають всі діти, їх батьки, педагогічні працівники навчального закладу. Вживаються заходи щодо підвищення обізнаності педагогічних працівників про характеристики булінгу в освітньому закладі. Привертається увага до організації шкільного простору та моніторингу поведінки дітей під час перерв. Організовується шкільне збори педагогічних працівників (*school conference day*). В ході цих зборів формується ініціативна група, що складається з педагогічних працівників, батьків, обговорюються основні положення превенції булінгу. На навчальному рівні здійснюється організація шкільного простору та моніторинг поведінки учнів під час перерв між заняттями. В ході даної діяльності в навчальному закладі виключаються важкодоступні для спостереження педагогічного колективу ділянки, в яких можливе здійснення насильницьких дій. В освітньому закладі авторами пропонується організувати телефонну лінію по допомогу дітям, які по відношенню, яких вчиняється булінг. Д. Ольвеус пропонує організувати зустрічі з батьками дітей та обговорювати окремі аспекти діяльності щодо попередження цькування. На рівні класу запропоновано створення правил поведінки, що виключають булінг в класі; дані правила пропонується сформулювати в ході бесіди з учнями. В ході взаємодії вчителю необхідно приділяти увагу соціальну поведінку учнів і заохочувати його. Негативна поведінка пропонується не залишати без уваги, отже санкції в даному напрямку повинні завдавати учню деякий дискомфорт, повинні бути спрямовані не

проти особистості, а проти дій. Завдання педагога долучити учня до шкільних правил, необхідно проводити регулярні класні години на тему боротьби з булінгом. Для превенції, вказаного негативного явища, необхідна зміна не тільки виховання, але і навчання[163].

У своїй книзі «Gewalt in der Schule» (1996) [164] автор зробив перші кроки до наукової розробки даної теми. На основі дослідження колективів в школі автор вивів ряд ознак булінг:

- не всі конфлікти свідчать про булінг;
- конфліктні ситуації в колективі - це нормальні явища зіткнення інтересів, але якщо конфлікти з певним учасником постійні, тривалі та системні - це «тривожний дзвіночок»;
- булінг асиметричний, він завжди про цькування та приниження певного члена групи;
- булінг - це завжди навмисна дія, метою якого є приниження у людини соціального статусу та душевного стану.

Д. Ольвеус пропонує використовувати метод навчання у співпраці. Д. Ольвеус на індивідуальному рівні пропонує здійснювати так звані серйозні бесіди з булером, жертвою, батьками (*serious talks with bullies, victims and parents*). Отже, у бесідах з агресором педагогами та психологами пояснюється, що насильницька поведінка неприпустима. Жертві булінгу необхідно вказати на типи поведінки, що попереджають цькування, а у бесідах з батьками пропонується обговорити можливі причини булінгу та виробити напрямки сімейного виховання, що перешкоджають агресивному і віктимної поведінки дітей. Також пропонується організація зустрічей батьків жертв та булерів, для обговорення питань цькування і визначення напрямків дій. Таким чином, дана превентивна програма спрямована на зміну всієї педагогічного середовища, в якій знаходиться підліток.

Досить цікавим є досвід Великої Британії у попередженні та подоланні явища булінгу в учнівському середовищі. У 2006 році урядом Великої Британії розроблено стратегію боротьби з булінгом «Безпечне навчання -

антибулінгова робота в школі» (*Safe to Learn: Antibullying Work at School*), в якому сказано, що булінг – це неприпустиме явище в школі, і кожен, хто працює в ній несе відповідальність за виховання дитини та відсутність у неї насильницьких якостей. Також, в кожній школі діє Статут про булінг (*Bullying – A Charter for Action*), згідно з яким в кожній школі призначено відповідального працівника (вчителя чи психолога), який відповідає за вирішення питань, пов'язаних з булінгом (консультації, стеження за поведінкою учнів, надання необхідної допомоги) (*Lushpay L. 2014*) [164].

У 2006 році Міністерство освіти цієї країни розробило рекомендації і стратегії, спрямовані на запобігання та викорінення булінгу у середніх школах. Було визначено, що кожна школа має прийняти Статут щодо булінгу, залучати до роботи батьків, громаду, самих учнів, представників органів управління освітою, церкву, поліцію; призначити педагога або психолога штату, який має відповідати за вирішення питань, пов'язаних з булінгом, і в обов'язки якого входило би спостереження за поведінкою учнів, консультування і надання необхідної допомоги. Основними заходами в просвітницько-профілактичній роботі в школах Великої Британії є включення питань, пов'язаних з булінгом у навчальні програми, які присвячені основам психології, соціального життя і здорового способу життя; соціальні заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків. Цікавою, на наш розсуд, комплексною формою соціально-педагогічної роботи щодо попередження булінгу серед дітей є проведення Антибулінгового тижня в школі. Цей захід спрямований на формування неприйняттого ставлення до явища булінгу, а його ефективність полягає в комплексності, оскільки передбачає поєднання різних форм роботи: бесід, відеолекторіїв, виставок, тренінгових занять, а також у всеохоплюваності – залучаються всі учні школи, педагоги, батьки та громадське самоврядування. Подібний захід сприяє кращому усвідомленню учнями своїх прав, свобод та обов'язків,

розвиває розуміння та повагу до відмінностей між людьми, інформує про сутність та види булінгу, його наслідки, можливості надання дитині кваліфікованої психологічної допомоги.

Профілактику проти булінгу починають на початкових етапах, тому що вважають: учасники цькування мають негативні бали у навчання та не можуть будувати повноцінні здорові відносини в майбутньому у соціумі. Вчителі проходять спеціальну підготовку, на яких навчають спеціальними методиками виявлення та профілактики булінгу. Наприклад, «Лавки дружби» (Buddy Benches) - це спеціальні лавки для дітей молодшої школи. Діти сідають на них, коли їм сумно та хочеться знайти друзів. Вчителі, за допомогою веб камер спостерігають за цими лавками та допомагають дітям, хто на них сів, знайти друзів та своє місце у навчальному колективі долучаючи до даних заходів і учнів старшої школи. У 2016 році у Великобританії був виданий перший закон про боротьбу з булінгом у навчальних закладах, який, на даний час, діє тільки на території Північної Ірландії. До останнього часу щодо шкільного булінгу використовувалися лише профілактичні програми, зокрема програма Делвіна Тейтум, схожа з розробками Д. Ольвеуса. Ця програма включає три стадії: роботу з кризою, втручання і профілактику [165].

У США з булінгом почали працювати на законодавчому рівні. Перший закон прийняли в штаті Джорджія ще в 1999 році, де заборонено користування гаджетами для цькування, а Монтана – останньою, у 2015 році. Слідом за Джорджією закони, в даному напрямку, прийняли інші штати. Цікаво те, що у кожного штату своя програма боротьби з цькуванням. Але єдиного, для всіх штатів, федерального закону про булінг в США немає. Але якщо цькування пов'язана з будь-якою дискримінацією - державні навчальні заклади зобов'язані розглянути питання, як порушення цивільних прав [166].

В країнах Євросоюзу все активніше досліджують зв'язок між проявами шкільного насильства та приділяється більше уваги дітям та молоді. Культура насильства, яка зростала в них з дитячих років, згодом, у

дорослому житті, коли людина здатна розглядати насильство як ефективний інструмент досягнення цілей, дає свої плоди.

Для запуску проекту боротьби з булінгом Албанію вибрано не випадково. Вона є одним з лідерів за кількістю випадків булінгу в шкільному середовищі. 37% школярів стикаються з психологічним тиском, а 33% з фізичним булінгом. 73% викладачів вважають зовнішність дітей головною підставою для знущань, 77% викладачів не отримують спеціальної підготовки щодо реагування на шкільне насильство, значна кількість з яких демонструє невизначеність у питаннях вирішення проблем булінгу. Тому у співпраці та партнерстві з Міністерством освіти і спорту, науково-дослідними інститутами, школами, місцевими громадами, медіа та неурядовими організаціями, за фінансування Європейського Союзу розпочато трирічний проект вартістю у 600 000 євро, який буде завершений до 31 січня 2019 року. Глава представництва Ради Європи в Албанії Клаус Нойкірх зазначив необхідність створення нової шкільної культури, що ґрунтується на пріоритеті прав людини та демократії для викорінення булінгу з школи назавжди. Загальна мета проекту полягає в тому, щоб знайти ефективні засоби боротьби з булінгом та екстремізмом в системі освіти в Албанії відповідно до європейських стандартів. Кінцевою метою є підтримка відповідних установ у створенні безпечного навчального середовища, яка має бути досягнута наступним чином: відбуватимуться тренінги навичок фахівців у галузі освіти, підвищуючи їхні знання та компетенції щодо того, як запобігати випадкам булінгу та екстремізму в школі; моральні цінності залучення, небайдужості та поваги викладаються як частина шкільної культури у навчальному предметі; учні братимуть участь у створенні та підтримці безпечного простору у школі; активно залучатимуться до творчого вирішення конфліктних ситуацій [167; 168].

Зокрема, у Чехії існують як державні, так і приватні ініціативи превентивної протидії. Такі, приміром, як додаток до смартфона, де можна анонімно поскаржитися на цькування. Джорджії Хейдук – 19 років. У Чехії

дівчина є «обличчям» боротьби з дитячим цькуванням через історію, яка трапилась 4 роки тому. Саме тоді хлопець Їржі вирішив змінити стать і стати дівчиною, взявши ім'я Джорджія. З того моменту вона стала жертвою цькування. Варто зазначити, що в законодавстві Чеської Республіки відсутня кримінальна та адміністративна відповідальність за вчинення булінгу, але існує декілька превентивних заходів щодо попередження та боротьби з цим негативним явищем, такими як: шкільні психологи, тематичні заняття, анонімні скриньки («Скриньки довіри»), екскурсії та спільний відпочинок. Та не зважаючи на те, що булінг в Чехії існує, на даний час, держава не має на меті боротися з ним за допомогою штрафів чи притягнення винних до відповідальності. Також, кілька років працює додаток до смартфона Face Up, за допомогою якого можна анонімно повідомити про факт цькування (засновник Ян Слама) [169].

Наступна програма, піддана розгляду «Bully free» автор: А. Веане. Цілями програми є: формування нетерпимого ставлення до булінгу, зниження кількості інцидентів цькування, розвиток системи контролю у школі, створення безпечного шкільного простору. Програма включає в себе діяльність на наступних рівнях: індивідуальний, класу, школи, батьків, соціуму. Провідна ідея програми - розвиток дитини в безпечному соціальному середовищі. Відмінною рисою програми є впровадження її в освітню систему школи і повсюдну реалізацію її на постійній основі [170].

Варто звернути увагу, що за кордоном все серйозніше транслюють необхідність роботи з цькуванням на системному рівні. Наприклад, у США з 2011 року почали приймати закони, спрямовані на припинення булінгу та вводити в шкільне життя різноманітні превентивні заходи. Більшість педагогів, психотерапевтів та консультантів в американських школах вважають, що проблема профілактики цькування може бути вирішена поетапно, а саме: визнання існування булінгу у школі; визначення проблеми; виконання програми у боротьбі з боулінгом [170].

Наприклад, у Фінляндії була розроблена програма щодо запобігання знущань «KiVa», яка охоплює три напрямки: попередження, розгляд конкретних випадків і контроль змін. В основі програми - управління емоціями, розвиток високого рівня емпатії серед школярів і вміння вирішувати конфлікти мирно. Запропонована програма заохочує прагнення керівництва школи навчити викладачів правилам ефективного використання різних способів запобігання знущанням, а також поліпшенню соціально-психологічного клімату в школі. Основними рекомендаціями програми є: негайне втручання в ситуацію; навчання педагогів під час вступу на роботу; навчання всіх співробітників освітньої установи методам ефективного вирішення ситуацій знущань. Цю програму запроваджено в педагогічну практику таких країн, як Італія, Бельгія, Нідерланди, країни Латинської Америки, Естонія та ін. [171].

Найпрогресивнішою країною, що опікується превенцією булінгу через реалізацію антибулінгових програм є Норвегія, досвід якої успішно запозичено Англією, США та Канадою. Зокрема, у Канаді вчені опрацювали методики стабілізації та зменшення агресивності у дітей молодшого віку та корекцію, в майбутньому, поведінки потенційно проблемної дитини [170; 151].

В 90-х роках ХХ століття в Норвегії та Швеції також були прийняті закони, що забороняють знущання стосовно дітей. Норвезький уряд поширив маніфест про боротьбу зі знущаннями, в якому закликає зацікавлені сторони об'єднати зусилля по запобіганню насильства в дитячому середовищі та за його рішенням програма Д.Олвеуса була включена до реалізації у всіх школах як обов'язкова.

Крім того, у Швеції з 2006 року працює державний орган, уповноважений із питань захисту школярів та студентів, який забезпечує жертвам компенсацію від освітніх закладів чи державних адміністрації у разі вчинення по відношенню до них насильства. За час його існування,

опрацьовано понад 45 запитів і винесено рішення щодо компенсації від 5 до 400 тис. крон.

Наприкінці 2019 року соціальну програму проти цькування в школах запроваджено в республіці Китай – в межах кампанії фахівці проводять роз'яснювальні лекції з психології та права в більш ніж тисячі шкіл по всій країні (*Bekh I. and Melnyk O., 2011*). Особливу увагу приділено навчальним закладам, щодо яких було отримано повідомлення про булінг та цькування [170].

У Франції, на початку липня 2021, проти десяти чоловіків та трьох жінок у віці від 18 до 30 років порушили кримінальні справи за кібербулінг, деякі з них проходили обвинуваченими у справах за вбивства людей, з яких одного обвинуваченого відпустили через відсутність доказів, іншого - через недотримання необхідних слідчих процедур. Таким чином, судами винесло вироки винесли 11 підсудним та призначено умовні терміни від чотирьох до шести місяців, деяким - виплатити 1500 євро в якості відшкодування збитку підлітку та 1000 євро за її судові витрати [172].

У березні 2020 року в Київській міській державній адміністрації зареєстровано перший в Україні проект запровадження мобільного додатку для дітей «Мої безпечні друзі» («My safety friends») (засновник Ігор Буранов). З 2021 року даний додаток заплановано поступово вводити на всій території нашої держави [173].

Отже, метою профілактики булінгу є недопущення існування такого явища в стінах освітнього закладу; у випадках, коли цькування вже присутнє (навіть в одній навчальній групі), то насамперед, потрібно зупинити, припинити його і тільки після цього можна проводити роботу щодо поліпшення мікроклімату у навчальному середовищі. Оскільки завдання це непросте, потрібно розробити план. Зрозуміло, що профілактика булінгу в навчальному середовищі, тим більше в окремій навчальній групі, на перших етапах, є задачею викладача, проте сам план роботи з профілактики булінгу в навчальних закладах повинен бути централізованим. Найголовнішим

завданням, яке потрібно вирішити (і зробити це в першу чергу), - визнати, що проблема цькування існує. Можна наводити багато прикладів, коли адміністрація навчального закладу не акцентує увагу або взагалі не помічає подібних знущання, щоб не привертати негативної уваги до навчального закладу та не псувати свої рейтинги, тому під тиском керівництва закладу і самі викладачі намагаються не виносити «сміття з хати»[173].

Тому, перший крок - визнання педагогічним колективом факту психологічного або фізичного насильства серед дітей.

Наступний етап – видання наказу та проведення службової перевірки в закладі, з подальшим повідомленням органів поліції для складання відповідних матеріалів і притягнення винних до дисциплінарної та адміністративної відповідальності, а у виключних випадках, і до кримінальної (наприклад, нанесення легких тілесних ушкоджень (ст. 125 КК України)).

Зрозуміло, що план профілактики булінгу повинен торкнутися і кібербулінгу тому, що обидва поняття нерозривно пов'язані між собою [174].

Незважаючи на всі зусилля, педагогам самотійно не впоратися з проблемою цькування, необхідна допомога батьків та самих учнів[151; 175]. Особливо, буде результативно залучати батьків до профілактики булінгу у початковій школі. По-перше, саме вони першими можуть помітити, що з дитиною щось не так. По-друге, діти в цьому віці дуже довіряють батькам. Тоді як підлітки більш схильні до відвертості з друзями та саме до їхніх порад більше прислухаються. Однак, коли ми говоримо про профілактику булінгу в підлітковому середовищі, стає зрозумілим і те, що в даній ситуації, не обійтися без допомоги батьків. Незважаючи на показову байдужість, діти продовжують прислухатися до думки значущих дорослих, чекаючи їх оцінки тих чи інших дій (допомоги). Тому батькам простіше, ніж кому б то не було, пояснити своїм дітям, що у випадку з цькуванням не можна залишатися осторонь.

Отже, булінг може відбуватися в більшості соціальних інститутів суспільства, в тому числі і в освітньому середовищі, а жертвами його найчастіше стають найменш захищені члени суспільства – діти, сім'ї, яких опинились в складних життєвих обставинах, люди з обмеженими можливостями здоров'я та фізичними вадами, біженці, люди іншої національності або віросповідання. Явище булінгу в освітньому середовищі виступає як багатоаспектне явище, що вимагає комплексного підходу до розробки методів і прийомів профілактики. Діти, які навчаються в багатонаціональному середовищі, мають найбільш тісні почуття провини та різними типами міжособистісних відносин. Отже, дорослі повинні допомагати дітям формувати толерантне ставлення до представників інших національностей. Це, в свою чергу, допоможе запобігти різні прояви будь-яких протиправних дій у навчальному середовищі.

З кожним роком фізичне та психологічне здоров'я дітей погіршується, кількість дітей із захворюваннями нервової системи збільшується. Причиною таких негативних змін є, перш за все, зміщення акцентів з виховання на навчання. Педагогічний колектив більше турбує імідж школи, конкурси та гранти, застосування інноваційних технологій в навчанні, ніж формування здорового психологічного клімату в дитячому колективі, виховання в дітях загальнолюдських, патріотичних, гуманістичних цінностей[176]. Отже, навчальний заклад для багатьох дітей стає постійним джерелом стресу.

Булінг має важкі психологічні наслідки, як для його жертв, так і для булерів. Систематичні глузування та приниження щодо жертв булінгу стають причиною їх особистісних деструкцій, соматичних та аутоімунних захворювань, депресії і стресів, спроб самогубств, а також самих самогубств[177].

Варто звернути увагу на те, що у жертв булінгу формується стійка невпевненість в собі, що може перейти у відповідну агресію, часто набуває форму глобального протесту. Ізоляція та неприйняття жертв булінгу в дорослому житті може сформувати неадекватно низьку самооцінку,

віктимна, комплекси неповноцінності, за ними закріплюється роль «невдахи» та «жертви», порушуючи соціальну адаптацію. Булінг в підлітковому віці може стати причиною порушення ідентичності, формування почуття безнадії, безвиході, самотності.

Для булерів також може викликати важкі психологічні відхилення: схильність до залежностей, асоціальні риси, надмірна тривожність.

Дітям, що стають спостерігачами цькування, також наноситься психологічна травма внаслідок постійної ситуації непростого вибору: бути посібником або заступником, очікування вказаної поведінки по відношенню до себе та страху не потрапити в аналогічну ситуацію [178].

Булінг, крім тяжких психологічних наслідків, також має педагогічні та соціальні наслідки, наприклад, загальне зниження успішності класу внаслідок стресів в колективі, без поважних причин пропуски занять та їх зрив уроків дітьми, зростання дитячої захворюваності [179].

Разом з тим, спостерігається парадоксальна ситуація, коли діти вказують, що цькування в колективі є, відчуваючи при цьому дискомфорт в навчальному закладі, а педагоги навчального закладу заявляють, що булінг в даному навчальному закладі відсутній.

Необхідно зауважити і те, що булінг, часом розглянутий як рідкісне, порівняно невинне явище, в майбутньому призводить до серйозних психологічних проблем. Не рідко люди вважають, що цькування є звичайним супутником дорослішання дитини, такою собі перевіркою на міцність, способом спілкування молоді [177].

Саме тому, проблему булінгу неможливо вирішити, намагаючись усунути лише окремі її симптоми тільки шляхом посилення дисципліни та усунення агресорів від навчання. Будь-яке втручання в цій ситуації має бути комплексним процесом в цілому, тобто необхідно виявити причини, мотиви учасників, визначити ступінь причетності до конфлікту жертви, агресора, свідків та надати учасникам необхідну допомогу.

Важливо «не закривати очі» на існування проблеми та делікатно, щоб компрометувати жертву, обговорити цю проблему в групі. Втім, перше обговорення краще провести у відсутності жертви. У тому числі, необхідно проводити подібні обговорення постійно, апелюючи до потенційного гуманізму дитини. Корисно моделювати ситуації, абстрагуючи їх сюжети від реальних учасників, вголос обговорювати почуття, які можуть відчувати жертва, її батьки, свідки. Більше того, запропонувати учасникам розіграти ситуацію, в ролях. Головним чином, надати розголосу причини, які лежать в основі поведінки кривдника, наприклад, потреба у самоствердженні, невпевненість в собі, демонстрація «авторитету» тощо. Разом з тим, небажання виглядати слабким в очах групи може зупинити кривдника.

Світові дослідники проблеми булінгу вважають, що його провокаторами можуть стати також батьки, свідомо та не свідомо принижують свою дитину, постійно зайняті, не приділяють належної уваги його проблем, які використовують некоректні методики виховання в сім'ї. Як свідчать дані, навчальні заклади укривають факти булінгу, в таких випадках, батьки не мають змоги захистити своїх дітей, часто самі діти соромляться розповісти їм про цькування, тому цілеспрямована психолого-педагогічна робота з профілактики булінгу в загальноосвітніх установах, як правило, на належному рівні не проводиться. Психолого-педагогічна корекційна робота повинна в підсумку бути спрямована не тільки на позбавлення від агресивності, а на усунення причин, що ведуть до її прояву, розширення активного використаного інструментарію в поведінці дитини.

Поряд з цим, досить багато викладачів з великим досвідом у навчальних закладах не хочуть або не можуть освоїти сучасні технології (віртуальне спілкування), тому їм важко зрозуміти учнів. Як варіант виходу з проблеми при проходженні стажування та перееатестації педагогічного колективу потрібно використовувати новітні технології, також проводити, на постійній основі тренінги (спецкурси) для вчителів, враховуючи досвід інших держав [180].

Відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, передбачено розробку нових професійних стандартів педагогічної діяльності вчителів [181].

Отже, основні проблеми профілактики булінгу можна сформулювати наступним чином:

- замовчування, заперечення наявності проблеми;
- підхід до булінгу як проблеми одного учасника, а не колективу;
- почуття безпорадності, поведінка дорослих по відношенню до ситуацій з цькуванням;
- відсутність відпрацьованих дій припинення та попередження булінгу;
- делікатність питання;
- не сформованість ціннісних орієнтирів;
- недооцінка ролі педагога як лідера колективу;
- відсутність навичок безконфліктного вирішення проблеми.

З усього вищезазначеного, можна зробити висновок про те, що жертвами булінгу може стати досить широке коло дітей, так само як і стати булером. З кожним днем, дане явище стає все більш частим та жорстокішим, оскільки подібний стиль поведінки в певній мірі приймається суспільством.

Таким чином, можемо зробити висновок, що:

- діти бачать в булінгу спосіб самореалізації;
- бажання стати більш популярним та виглядати сильніше за допомогою булінгу;
- хочуть привернути увагу або залякати оточуючих;
- притягує заздрість до жертви;
- в минулому булери страждали від хуліганів.

При тому, просто не розуміючи весь негатив поведінки і як це, може відбитися на жертви, тому дуже важливо, щоб у молоді були сформовані інші способи поведінки в стані фрустрації. Це, перш за все, вміння рахуватися з

почуттями іншої людини, а також здатність переоцінити ситуацію, переключитися на іншу мету, знайти інші способи для досягнення своєї мети.

Таким чином, не маючи чіткого профілактичного механізму захисту, проблема булінгу в повинна вирішуватися, перш за все, на рівні психолого-педагогічної роботи з учнями, як у колективній, так і в індивідуальній формі, як з булерами та їх посібниками, так і з жертвами та свідками булінгу, а також з батьками та педагогами. Необхідно підкреслити, що превентивні заходи в боротьбі з таким складним явищем як булінг найбільш ефективні саме в початковій школі.

Разом з тим, в практику шкільного життя необхідно вводити нові технології, такі, як ділові та рольові ігри, психологічні тренінги тому, що будь-яка спільна діяльність учнів, педагогічного колективу та батьків здатна істотно знизити ризики вчинення насилля та сприятимуть створенню здорового психологічного середовища у навчальному закладі.

Профілактика правопорушень серед дітей в Україні проводиться зусиллями педагогів, співробітників соціальних служб, служб у справах неповнолітніх, працівниками правоохоронних органів. Проте, варто звернути увагу на прогалини в даному напрямку, основною проблемою - це відсутності налагодженої співпраці між вказаними службами профілактики, яка максимум виражається у «разових» профілактичних заходах.

Одним із перших проєктів в Україні у боротьбі з булінгом є проєкт «Безпечна школа», який націлений на посилення рівня безпеки в навчальних закладах, перетворення їх на простір, де немає насильства і цькування [181; 182]. Більше того, у Дніпрі створили єдиний освітній простір, корисний для дітей, батьків та вчителів теж під назвою «Безпечна школа». Впровадження цієї системи дозволить автоматизувати основні шкільні процеси, як то створення електронної бази домашніх завдань та розкладів, запровадження електронних щоденників, табелів тощо. Учні матимуть нові електронні квитки. З ними діти зможуть їздити безкоштовно в електротранспорті та матимуть 25% знижки в автобусах та маршрутках. «Безпечна школа» - це

також комплекси турнікетів, камер відеоспостереження та охоронної сигналізації. Завдяки такій системі, батьки зможуть оперативно стежити за відвідуванням дитиною навчального закладу в зручний спосіб через один з месенджерів (messenger, telegram, viber) [182].

Також, звертаємо увагу, що в Україні існують «телефони довіри» для жертв булінгу, за якими вони можуть отримати розширені консультації системи безоплатної правової допомоги Міністерства юстиції (за номером 0 (800) 213 103), цілодобово та безкоштовно в межах України. В центрах та бюро надання безоплатної правової допомоги по всій Україні особи, що звернулися до таких центрів отримують юридичну консультацію та правовий захист. У випадку, якщо дитині необхідна психологічна допомога – зверніться на Національну дитячу «гарячу лінію» для дітей та батьків з питань захисту прав дітей за номером 116-111. [181; 182; 183].

Згідно ст. 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» координатором захисту дітей від жорстокого поводження з ними або загрози його вчинення є служба у справах дітей, одними із основних завдань якої є – приймання звернень і повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини; забезпечує надання необхідної допомоги дитині, яка постраждала від жорстокого поводження, у взаємодії з іншими суб'єктами та з урахуванням інтересів дитини; направлення дитини до закладів охорони здоров'я для обстеження стану її здоров'я, надання їй необхідної медичної допомоги, в тому числі лікування та документування фактів жорстокого поводження з нею; за потреби представляє інтереси дитини (у тому числі судах), які постраждали від жорстокого поводження або стосовно яких існує загроза його вчинення.

Варто звернути увагу, що в Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначені суб'єкти, які займаються профілактикою правопорушень серед дітей, до них відносяться:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування політики у сфері сім'ї та дітей і відповідні структурні підрозділи всіх рівнів;

- уповноважені органи Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- центри соціальної реабілітації (колишні інтернати) і професійні ліцеї соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації для дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні установи Державної пенітенціарної служби України;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей [184; 185; 186].

Так, згідно ст. 1 даного закону, що здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень, у межах компетенції, беруть участь усі вище перераховані органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності. Відповідно до ст. 3 під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Перші кроки до позаурочного контролю та профілактики негативної поведінки вже зроблено з боку правоохоронних органів України. Так, у навчальних закладах Києва, Одеси, Івано-Франківська, Дніпра, Львова, Черкас працюють штатні шкільні офіцери поліції (так звані в народі ШОПи, або шопери). Основним завданням - є створення безпечного середовища у загальноосвітніх навчальних закладах, що реалізується через здійснення ефективної профілактики правопорушень серед учнів, застосування відновних практик задля попередження конфліктів, правопорушень та інших негативних явищ. Українські спеціалісти разом із канадськими колегами розробили методичні рекомендації до програми «Школа і поліція» щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів. В

подальшому її ухвалило Міністерство освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах. Програма складається з двадцяти п'яти занять, з яких шість – для молодших класів та дев'ятнадцять – для старших. «Школа і поліція» у інтерактивній формі дозволяє розкрити такі важливі теми, як безпечна поведінка на дорозі та в побуті, поведінка у стресових або небезпечних ситуаціях, права дитини, запобігання та протидія насильству у сім'ї, булінгу тощо. Для участі у програмі в якості шкільних офіцерів відібрали патрульних поліцейських, які пройшли тренінг та приступили до втілення проекту. Заняття побудовані таким чином: після короткої теоретичної частини, учні перевіряють ті чи інші тези на практиці. Для учнів молодшого класу заняття проводять у формі гри – використовують спеціальні ігрові набори та ляльок. З середніми та старшими класами під час групової роботи відпрацьовуються різні практичні ситуації. Оскільки заняття проводять одночасно для груп максимум з тридцяти дітей, кожен учень задіяний та долучається до гри або обговорення, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу [187 ; 188; 189].

Окремим напрямком роботи шкільних офіцерів є налагодження взаємодії з батьками. В цілому вони позитивно ставлять до шкільних офіцерів. Проте трапляються і випадки, коли батьки, на жаль, не розуміють, що саме вони несуть повну відповідальність за здоров'я та благополуччя своєї дитини, а деякі методи виховання, що вони ними користуються, не завжди ефективні для сучасної молоді.

Згідно зі ст.ст. 1,2 та 23 Закону України «Про Національну поліцію» (2015 року) поліція здійснює покладені на неї завдання [190]:

- превентивну і профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;
- виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення та інш. Виходячи з наведених завдань, відповідно до наказу МВС України «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів

ювенальної превенції Національної поліції України», превентивну роботу серед дітей покладено на підрозділ ювенальної превенції.

Превентивна робота ювенальних поліцейських з дітьми, що перебувають на обліку, в тому числі за вчинення булінгу, полягає в наступному:

- проведення ознайомлювальних, попереджувальних та виховних бесід з дитиною за місцем проживання, навчання або роботи не рідше одного разу на місяць;

- проведення ознайомлювальних, попереджувальних бесід з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення правопорушення;

- складання плану заходів з індивідуальної профілактики на основі вивчення матеріалів характеристик, індивідуально-психологічних особливостей дитини;

- відвідування за місцем проживання дитини для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення правопорушень;

- вжиття інших профілактичних заходів, передбачених законодавством України.

Коли ми говоримо про методи профілактики булінгу в навчальному закладі, то варто, враховувати вік дітей, де вона буде проводитися тому, що вона буде відрізнятися за своїм змістом. Наприклад, на класній годині по профілактиці булінгу, можна показати презентацію або соціальний ролик на тему цькування, після чого провести обговорення з дітьми. При цьому з учнями початкової школи можна подивитися мультфільм, наприклад, «Гидке каченя», а для підлітків більше підійде кінофільм «Опудало». Також, можна застосувати ігри, спрямовані на поліпшення комунікативних навичок, за умови їх правильного вибору будуть цікаві дітям різного віку [191; 192].

Варто згадати й можливі заходи правового виховання, що спрямовані на профілактику правопорушень, а саме: надання правових знань педагогами

під час викладання певних предметів з залученням працівників правоохоронних органів; проведення вікторин, тематичних святкових ранків (для молодших школярів), які теж можуть допомогти у боротьбі з цькуванням.

Одним із провідних напрямків, які необхідно реалізовувати для ресоціалізації булерів є заходи відновного правосуддя. Це дає можливість відшкодувати завдану потерпілому шкоду і виплатити компенсацію до судового розгляду справи. У рамках застосування відновного правосуддя практикується організація зустрічей неповнолітнього правопорушника один на один із членами громади, потерпілим. У результаті таких зустрічей підліток отримує інформацію про вплив його дій на довколишніх і цим бере на себе відповідальність за їх наслідки.

Для ефективного виконання ресоціалізації необхідно враховувати ряд причин:

- особливостей делінквентного підлітка-булера;
- соціального оточення;
- досвіду вихователів, вчителів, соціальних працівників та інших осіб, котрі здійснюють процес ресоціалізації;
- виховних можливостей.

Останнім часом в діяльності ювенальної поліції активізується використання саме соціально-педагогічних форм та методів роботи з підлітками, зокрема організація превентивних заходів за різними напрямками серед дітей та підлітків, здійснення просвітницько-інформаційної роботи серед населення, проведення тематичних зустрічей, спортивних змагань тощо. Головним чином вони спрямовані на виховання ціннісних орієнтацій, зокрема пов'язаних з повагою до норм права, на пропаганду здорового способу життя, негативного ставлення до шкідливих звичок.

З метою повернення підлітків-булерів, які перебувають на обліку в ювенальній поліції до соціально позитивного способу життя, створення умов для їх повноцінного фізичного й психічного розвитку, соціальної адаптації,

подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням, працівники ювенальної поліції повинні реалізувати такі завдання:

- установлення причини агресивної поведінки підлітка;
- усунення особистісних чинників та чинників соціального середовища, що негативно впливають на формування його особистості та поведінки;
- сприяння розвитку позитивних особистісних якостей дитини, оволодінню нею уміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб;
- створення соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності;
- інтеграція підлітка до соціально-позитивного середовища.

Відповідно до цих завдань соціально-педагогічна робота працівників ювенальної поліції повинна починатися зі встановлення контакту з підлітком та його родиною, потрібно проводити мотивування їх до співпраці й роботи над визначеними проблемами. Для досягнення мети своєї роботи з підлітком працівники, які з ним працюють, повинні вивчати особливості особистості підлітка та соціальної ситуації його життєдіяльності (визначення особистісних чинників та чинників мікросередовища, що заважають соціальній адаптації неповнолітнього, сприяють формуванню в нього булінг-поведінки; визначення наявних ресурсів, що можна використати для соціальної адаптації та ресоціалізації). У процесі соціально-педагогічної роботи з підлітком з делінквентною поведінкою необхідно здійснювати психологічну та педагогічну реабілітацію підлітка (корекція дезадаптивних і розвиток соціально-позитивних індивідуальних якостей, подолання залежностей, сприяння вирішенню особистісних проблем). Важливим у роботі з підлітками є формування сприятливого соціального-педагогічного середовища навколо нього (психологічна й педагогічна допомога сім'ї, попередження негативного впливу на підлітка його неформального оточення, організація індивідуального педагогічного підходу та захист його прав).

У роботу ювенальної поліції необхідно впроваджувати такі інновації, як сімейні групові наради, кола правосуддя, програми примирення жертви та правопорушника (медіація), соціальний супровід підлітків, засуджених до альтернативних видів покарань. Сімейні групові наради (сімейні конференції) застосовують як групове обговорення наслідків правопорушення та пошук шляхів виправлення ситуації, яка склалася через правопорушення, до якого залучають безпосередньо постраждалого та винуватця булінгу, широке коло родичів булера, представників його безпосереднього оточення, а також усіх тих, на кого якось вплинуло правопорушення. Учасниками наради можуть бути родичі постраждалого, його друзі, колеги по роботі, представники місцевої громади тощо. Сімейні групові наради застосовуються у випадку, коли вчинено булінг, який має правові наслідки, є необхідність у відновленні правового становища та подоланні негативних наслідків учиненого, правопорушник беззаперечно бере на себе відповідальність за скоєне, усі учасники добровільно погодилися на участь у нараді. Наряду організовує та проводить незалежний координатор (медіатор). Це може бути представник служби у справах дітей, психолог, соціальний працівник. Під час підготовки координатор переконується у щирості розкаяння підлітка та у визнанні ним своєї провини й відповідальності, окреслює коло потенційних учасників наради й з боку потерпілих, і з боку правопорушника, запрошує учасників і в разі їхньої згоди повідомляє їм правила проведення наради й ті запитання, які ставитимуть, готує сценарій наради та вирішує питання її організації.

Проведення наради має чотири етапи. На першому координатор наради представляє учасників і описує правопорушення, яке стало приводом до наради; на другому учасники висловлюють свої думки та почуття з приводу правопорушення та його наслідків; на третьому етапі наради учасники обговорюють та ухвалюють можливі дії, спрямовані на подолання наслідків правопорушення та відновлення правового становища. Пропозиції учасників у випадку, коли ніхто не проти, занотовує координатор і їх

включають до угоди щодо примирення сторін; на четвертому етапі учасники підписують підготовлену за результатами обговорення угоду та відбувається неформальне примирення сторін. Складена угода включає встановлення факту визнання підлітком булінгу інформацію, якою поділилися учасники наради щодо характеру й причин учинку та наслідків правопорушення, рішення про заходи, що мають бути вжиті правопорушником для усунення завданої ним шкоди, та попередження скоєння ним інших правопорушень. Важливою умовою є те, що усувати наслідки правопорушення має сам булер своїми діями, а його близькі можуть надавати йому допомогу.

Таким чином, ювенальна поліція у роботі з булерами та потерпілими, а саме відповідно підготовані фахівці, повинні застосовувати форми та методи соціально-педагогічної роботи, спрямовані на соціально-педагогічну підтримку, допомогу та корекцію поведінки підлітків, залучаючи до цього процесу і представників громадськості, і організацій та установ, які працюють в інтересах дітей. Водночас спеціалісти ювенальної поліції повинні враховувати особливості найближчого соціального оточення булера і жертви (сім'я, неформальна група, сусіди).

Для подальшого становлення й розвитку вітчизняної системи профілактики булінгу, на всіх трьох рівнях, серед підлітків, для розроблення та впровадження у діяльність суб'єктів профілактики та ресоціалізації нових, ефективних форм та методів роботи, необхідно вивчати і впроваджувати певні закордонні методичні напрацювання і практичні прийоми у цій сфері. Але робити це необхідно беручи до уваги національні особливості, зумовлені попереднім розвитком нашої держави та сучасними трансформаційними процесами, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя.

На нашу думку, в Україні має бути розроблений єдиний план, для всіх зацікавлених органів і служб та громадських організацій, у боротьбі та профілактиці булінгу в навчальному середовищі, в якому необхідно уникати дублюючих функцій та заходів, для якісного виконання плану необхідно

проводити на постійній основі, із зазначенням чітких термінів виконання спільні наради, тренінги, семінари та лекції. Разом з тим, суттєвим недоліком, є відсутність у більшості шкіл, що знаходяться в сільській місцевості, кваліфікованих психологів.

Важливо відзначити, що діяльність профілактики булінгу повинна бути спрямована на виховання ціннісного ставлення дитини до свого життя та здоров'я, створення безпечного середовища у освітньому закладі, з метою сприяння позитивної соціалізації кожної дитини як суб'єкта діяльності зі своєю індивідуальністю [193; 194].

Висновки до Розділу 3

1. Основоположним міжнародним актом захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини від 21.12.1995 р., згідно з якою «...Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї...Ніяке насильство, спрямоване проти дітей, у тому числі в шкільному середовищі, неприпустиме». Відповідно до статті 25 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017, засновник закладу освіти «...сприяє створенню безпечного освітнього середовища в закладах освіти...». У Наказі МОН України «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми» від 25.12.2006 № 844, також зазначено, що жорстоке поводження з дітьми у школі, виховній установі з боку вчителів, вихователів щодо дітей виявляється в наступному: приниженні, побитті, роздяганні дитини перед іншими як способу покарання, особливості сім'ї, підвищеному тоні тощо.

2. За Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» від 19.01.2019 року, внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення

(КУПАП), який доповнено статтею 173-4, яка наводить юридичне визначення поняття «булінг», встановлює за нього відповідальність, а також за приховування випадків булінгу працівниками навчальних закладів, що передбачає штраф від 850 до 1700 грн або громадські роботи від 20 до 40 годин. У разі вчинення булінгу (цькування) неповнолітніми до 16 років, відповідатимуть їх батьки або особи, що їх заміняють. До них застосовуватимуть покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин. У тому числі, окремо передбачена відповідальність за приховування фактів булінгу (цькування) керівником закладу освіти із застосуванням до нього покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн або виправних робіт до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку. Крім того, відповідно до постанови КМУ від 06.06.2018 № 491 «Деякі питання освітнього омбудсмена», яка застосовується з 01.01.2019, освітній омбудсмен буде проводити перевірки щодо булінгу та своєчасного реагування працівників освітніх установ на такі випадки, повноту та своєчасність заходів реагування на такі випадки з боку педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, керівництва та засновника закладу освіти; отримувати інформацію від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти за визначений період.

3. Деяким правовим нормам притаманні окремі недоліки. Зокрема, у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III законодавець зазначив, що «Дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів». Але переважно діти не володіють інформацією, до кого вони можуть звернутися по захист, також можуть соромитися осуду чи боятися кривдника. Тому у разі надходження повідомлення про дитину, яка

постраждала від булінгу або стосовно якої існує загроза вчинення булінгу, працівник навчального закладу повинен письмово зареєструвати та оформити звернення після чого, протягом 24 годин, повідомити працівників поліції та службу у справах дітей.

4. У 2014 році ООН прийняла резолюцію по боротьбі з будь-якими формами булінгу та закликала країни-учасниці вживати активних заходів щодо захисту дітей і підлітків від цього явища. За кордоном поширені не тільки антибулінгові організації, але є і підтримка на законодавчому рівні. Наприклад, у 2016 році у Великій Британії вперше прийнято закон про боротьбу з булінгом в школах, за яким за школами закріпили обов'язок вживати заходів для заохочення позитивної поведінки та запобігання всіх форм булінгу серед учнів. Також, згідно статті 1 вказаного закону, булінг включає «повторне використання будь-якого усного, письмового або електронного повідомлення; будь-яка інша дія або комбінація дій учнем або групою учнів проти іншого учня або групи учнів з наміром заподіяти фізичну або емоційну шкоду учневі або групі учнів». В США однією із найбільших державних установ, що працює з педагогічним колективом у сфері профілактики насильства у навчальних закладах є Управління безпечних і вільних від наркотиків шкіл. Також функціонує спеціальна громадська наглядова організація - Bully Police USA - вона оцінює якість законів в області булінгу та підтримує учнів, які зазнали цькування. Крім того, згідно чинного з 2000 року Закону «Про безпеку та запобігання насильству серед учнівської молоді», правоохоронні та правозахисні установи (поліція, суд тощо) беруть активну участь в боротьбі з цькуванням в шкільних установах, якщо цькування пов'язана з будь-якою дискримінацією - державні навчальні заклади зобов'язані розглянути питання, як порушення цивільних прав.

5. Одну з перших програм попередження булінгу розробив та апробував Д. Ольвеус (The Olweus bullying prevention program (ОВРР)). Цілі програми: поліпшення відносин між учнями, створення безпечного навчального середовища, формування умов, що сприяють розвитку дітей,

зниження кількості булінгу, попередження розвитку нових інцидентів, формування позитивних відносин між дітьми. В ході програми здійснюється діяльність на чотирьох рівнях – соціуму, школи, класу та індивідуальної роботи. Основними заходами в просвітницько-профілактичній роботі в школах Великої Британії є включення питань, пов'язаних з булінгом до навчальних програм, які присвячені основам психології, соціального життя і здорового способу життя; соціальні заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків. У Фінляндії діє програма щодо запобігання знущань «KiVa», яка охоплює три напрямки: попередження, розгляд конкретних випадків і контроль змін. В основі програми – управління емоціями, розвиток високого рівня емпатії серед школярів і вміння вирішувати конфлікти мирно. Вона заохочує прагнення керівництва школи навчити викладачів правилам ефективного використання різних способів запобігання знущанням, а також поліпшенню соціально-психологічного клімату в школі. Основними рекомендаціями програми є: негайне втручання в ситуацію; навчання педагогів під час вступу на роботу; навчання всіх співробітників освітньої установи методам ефективного вирішення ситуацій знущань.

6. Метою профілактики булінгу є недопущення існування такого явища в стінах освітнього закладу; у випадках, коли цькування вже присутнє (навіть в одній навчальній групі), то насамперед, потрібно зупинити, припинити його і тільки після цього можна проводити роботу щодо поліпшення мікроклімату у навчальному середовищі. Профілактика булінгу в навчальному середовищі, тим більше в окремій навчальній групі, на перших етапах, є задачею викладача, проте сам план роботи з профілактики булінгу в навчальних закладах повинен бути централізованим. Згідно ст. 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 № 20/95-ВР координатором захисту дітей від жорстокого поводження з ними або загрози його вчинення є служба у

справах дітей, завданнями якої є – приймання звернень і повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини; забезпечує надання необхідної допомоги дитині, яка постраждала від жорстокого поводження, у взаємодії з іншими суб'єктами та з урахуванням інтересів дитини; направлення дитини до закладів охорони здоров'я для обстеження стану її здоров'я, надання їй необхідної медичної допомоги, в тому числі лікування та документування фактів жорстокого поводження з нею; за потреби представляє інтереси дитини (у тому числі судах), які постраждали від жорстокого поводження або стосовно яких існує загроза його вчинення.

7. В Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначені суб'єкти, які займаються профілактикою правопорушень серед дітей, до них відносяться:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування політики у сфері сім'ї та дітей і відповідні структурні підрозділи всіх рівнів;
- уповноважені органи Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- центри соціальної реабілітації (колишні інтернати) і професійні ліцеї соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації для дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні установи Державної пенітенціарної служби України;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

8. Цілком обгрунтовано, що превентивна робота ювенальних поліцейських з дітьми, що перебувають на обліку, в тому числі за вчинення булінгу, повинна спрямовуватись на:

«...- проведення ознайомлювальних, попереджувальних та виховних бесід з дитиною за місцем проживання, навчання або роботи не рідше одного разу на місяць;

- проведення ознайомлювальних, попереджувальних бесід з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення правопорушення;
- складання плану заходів з індивідуальної профілактики на основі вивчення матеріалів характеристик, індивідуально-психологічних особливостей дитини;
- відвідування за місцем проживання дитини для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення правопорушень;
- вжиття інших профілактичних заходів, передбачених законодавством України» [204] .

9. У роботу ювенальної поліції доцільним є впровадження таких інновацій як сімейні групові наради, кола правосуддя, програми примирення жертви та правопорушника (медіація), соціальний супровід підлітків, засуджених до альтернативних видів покарань. Сімейні групові наради (сімейні конференції) застосовують як групове обговорення наслідків правопорушення та пошук шляхів виправлення ситуації, яка склалася через правопорушення, до якого залучають безпосередньо постраждалого та винуватця булінгу, широке коло родичів булера, представників його безпосереднього оточення, а також усіх тих, на кого якимось вплинуло правопорушення. Зокрема, з метою повернення підлітків-булерів, які перебувають на обліку в ювенальній поліції до соціально позитивного способу життя, створення умов для їх повноцінного фізичного й психічного розвитку, соціальної адаптації, подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням, працівники ювенальної поліції повинні здійснювати:

- установлення причин агресивної поведінки підлітка;
- усунення особистісних чинників та чинників соціального середовища, що негативно впливають на формування його особистості та поведінки;

- сприяння розвитку позитивних особистісних якостей дитини, оволодінню нею уміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб;

- створення соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності.

10. Одним із провідних напрямків, які необхідно реалізовувати для ресоціалізації булерів є заходи відновного правосуддя. Це дає можливість відшкодувати завдану потерпілому шкоду і виплатити компенсацію до судового розгляду справи. У рамках застосування відновного правосуддя практикується організація зустрічей неповнолітнього правопорушника один на один із членами громади, потерпілим. У результаті таких зустрічей підліток отримує інформацію про вплив його дій на довколишніх і цим бере на себе відповідальність за їх наслідки.

ВИСНОВКИ

1. Феноменологія булінгу (цькування) була, є і дотепер залишається однією з наріжних соціальних проблем людства, незалежно від суспільно-політичного устрою країн, расових, вікових, релігійних, майнових та інших відмінностей. Розповсюдженість та деструктивний характер булінгу змушують вживати правові, організаційно-управлінські, гуманітарно-едукативні заходи протидії та попередження руйнівних наслідків цього явища як щодо окремої особистості, так і стосовно адекватного співіснування людей в різних професійних та побутових умовах життєдіяльності. Враховуючи особливу небезпечність булінгу, його звичаєвість, сприятливість стосовно закріплення негативних копінг-стратегій булінгової поведінки в дитячому середовищі, саме на цьому центровано науково-дослідницький, політико-правовий та суспільно-прагматичний інтерес. Завдячуючи роботам низки зарубіжних науковців (Д.Ольвеус, Р.Ковальські, С. Лімбер, Е. Кандель, Н. Віллард, П. Хайнеманн, Д.Лейн, Е. Міллер, Л. Кішлі, В. Петросянц, І. Бердишев, І. Кон, А.Стрельбицька, Є. Файнштейн), вітчизняних дослідників (І.Лубенець, І.Закалюк, Т. Миронюк, А. Запорожець, О. Ожйлова, А.Чистякова та ін..) нині досить ретельно вивчено основні детермінанти булінгу, його структура та близько 12 різновидів.

2. Вперше визначення терміну «булінг» (цькування) наведене в роботах відомого шведського педагога і психолога Д.Ольвеуса (1970 р.), під яким науковець розумів навмисну систематично повторювану агресивну поведінку; систематичне, свідомо здійснюване цькування кривдником жертви. Структура булінгу включає в себе наступні елементи: переслідувач (булер), жертва, спостерігач («нейтральні учасники»), «помічники переслідувачів» та «захисники жертв». Класичними ознаками булера Д.Ольвеус вважає: наявність виразної потреби панувати і підпорядковувати собі інших, домагаючись таким шляхом своїх цілей; велику імпульсивність та легкість розлюченості; демонстративність зухвалої та агресивної поведінки

по відношенню до дорослих (батьків, педагогів та інших осіб); відсутність співчуття та емпатійності не лише до жертви, а й до інших осіб. За сферою ураження, булінг поділяють на фізичний, психологічний, економічний тощо.

3. Наріжною підставою для правового регулювання відповідальності за булінг є, перш за все, Конституція України, в якій визначено, що дотримання принципів верховенства права як державними органами, так і окремими громадянами є визначальними для правової держави. В такій державі повага до прав та свобод людини, людської гідності несумісне з проявами насильства над людиною. Основним міжнародним правовим документом, спрямованим на подолання насильства над дітьми та покликаним захищати їхні права, є Конвенція про права дитини, схвалена резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року та ратифікована в Україні Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.1991. Верховною Радою України 18 грудня 2018 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584, який набув чинності 19 січня 2019 року. Документ визначає поняття булінгу, шляхи протидії цьому явищу, захисту прав дітей, а також інших осіб, які працюють у закладі освіти; вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (стаття 173⁴), якими встановлюється адміністративна відповідальність за булінг, за приховування випадків булінгу педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, керівником, або засновником закладу освіти. Відповідно, в Законі України «Про освіту» (ст. 73) зазначено, що освітньому омбудсмену надається право на здійснення перевірки заяв про випадки булінгу в закладі освіти та на отримання інформації від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти.

4. Ситуація з булінгом в освітньому середовищі носить тривалий та систематичний характер і проявляється в таких формах як приниження, погрози, бійки. Булінг (цькування) в дошкільних закладах освіти носить в основному епізодичний характер, відсутня стадія передчуття,

обмірковування, діти не мають на меті помсту, не замислюються над пошуком найбільш витончених методів, за які згодом може настати відповідальність. Агресивна поведінка в дошкільному віці є досить звичним явищем, що виникає найчастіше інерційно, та мотиви якої дитина може не усвідомлювати. Захист прав дитини в дошкільних закладах освіти в основному полягає в блокуванні різних форм насильства – фізичного, психологічного та сексуального. Будь-яке цькування в цьому віці може призвести до затримки розвитку особистості та індивідуальності дитини, вона не повинна піддаватися систематичній критиці, погрозам, зауваженням з боку персоналу дитячого закладу, висловлених в принизливій формі. Робота вихователів та психолога ДЗО повинна бути спрямована на створення комфортного перебування дошкільнят у закладі, розвиток їх творчих здібностей, охорону здоров'я, повноцінне харчування, фізичний та емоційний розвиток дитини.

5. Булінг в підлітковому віці призводить до негативних наслідків та впливає на всіх учасників освітнього процесу. Найбільш несприятливим є вплив на жертв булінгу, внаслідок чого, особливо в середньому шкільному віці, може виникати схильність до суїцидальних спроб. На наявність проблеми шкільного булінгу та необхідність її нагального вирішення вказали 78% усіх опитаних в авторському дослідженні з числа яких 92% склали батьки, 64% – вчителі та 74% – школярі. Ієрархію форм здійснення булінг-поведінки склали: фізична травматизація (97%), образи і приниження (88%), сексуальні домагання (контактні і словесні – 68%). Дещо менші показники стосуються таких форм як навмисного псування майна, продуктів харчування (64%), вербальної стигматизації та образливих прізвиськ (48%). Жертвам шкільного насильства переважно притаманні фізичні недоліки; особливості поведінки, які стосуються дітей психологічно замкнених, або дітей з імпульсивною поведінкою; особливості зовнішності, тобто все те, що виділяє дитину за зовнішнім виглядом із загальної царини, може стати об'єктом для посміховиська: руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха,

криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худорба) та інше; послаблені соціальні навички психологічного захисту; знижений інтелект та труднощі в навчанні.

6. Булінг у вищих навчальних закладах освіти, з одного боку, відрізняється за характером від цькування в школі – він більш прихований, в основному психологічний, спрямований на підкреслення інтелектуальних, а не фізичних характеристик людини, не має таких масштабів, як в школі та викладачі рідше, ніж вчителі стають ініціаторами цькування.

Експериментально доведено, що булінг у вищих навчальних закладах може бути більш жорстоким, ніж в школі (наприклад: «зрілий», «витончений» та «жорсткий»). Він небезпечніший, тому що може привести до рішучих спроб вчинення самогубства, а також до більш активних протиправних дій щодо агресорів. У більшості випадків булінг проявляється на перших курсах. Цькування у вищих навчальних закладах здійснюється щодо віктимної особистості, тобто, дитини – колишньої жертви цькування у школі. Окрім суто особистісних причин булінгу (розумовий розвиток), пізнавальні здібності, особиста непривабливість), дієвими виступають причини соціальної диференціації, майнових спроможностей, расових, релігійних та інших уподобань.

7. Не зважаючи на низку нормативних документів, що визначають відповідальність за вчинення булінгу (Законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» від 19.01.2019 року, «Про освіту» від 05.09.2017, Наказу МОН України «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобіганню жорсткому поводженню з дітьми» від 25.12.2006 тощо), деяким правовим нормам притаманні окремі недоліки. Зокрема, у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III законодавець зазначив, що «Дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за

ознакою статі та насильству стосовно дітей, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів». Але переважно діти не володіють інформацією, до кого вони можуть звернутися по захист, також можуть соромитися осуду чи боятися кривдника. Тому у разі надходження повідомлення про дитину, яка постраждала від булінгу або стосовно якої існує загроза вчинення булінгу, працівник навчального закладу повинен письмово зареєструвати та оформити звернення після чого, протягом 24 годин, повідомити працівників поліції та службу у справах дітей.

8. У відповідності до резолюції ООН по боротьбі з будь-якими формами булінгу (2014 р.) стосовно вжиття активних заходів щодо захисту дітей і підлітків від цього явища, низка цивілізованих країн розгорнула активну боротьбу з булінгом. У 2016 році у Великій Британії вперше прийнято закон про боротьбу з булінгом в школах, за яким за школами закріпили обов'язок вживати заходів для заохочення позитивної поведінки та запобігання всіх форм булінгу серед учнів. Основними заходами в просвітницько-профілактичній роботі в школах Великої Британії є включення питань, пов'язаних з булінгом до навчальних програм, які присвячені основам психології, соціального життя і здоровому способу життя; соціальні заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків. В США однією із найбільших державних установ, що працює з педагогічним колективом у сфері профілактики насильства у навчальних закладах є Управління безпечних і вільних від наркотиків шкіл. Також функціонує спеціальна громадська наглядова організація - Bully Police USA - вона оцінює якість законів в області булінгу та підтримує учнів, які зазнали цькування. У Фінляндії діє програма щодо запобігання знуцань «KiVa», яка охоплює три напрямки: попередження, розгляд конкретних випадків і контроль змін. В основі програми – управління емоціями, розвиток високого рівня емпатії серед школярів і вміння вирішувати конфлікти мирно. Вона заохочує

прагнення керівництва школи навчити викладачів правилам ефективного використання різних способів запобігання злуцанням, а також поліпшенню соціально-психологічного клімату в школі. Основними рекомендаціями програми є: негайне втручання в ситуацію; навчання педагогів під час вступу на роботу; навчання всіх співробітників освітньої установи методам ефективного вирішення ситуацій злуцань. Зазначені едукативно-просвітницькі новели вважаємо цілком прийнятними для практики протидії булінгу в Україні.

9. Метою профілактики булінгу є недопущення існування такого явища в стінах освітнього закладу; у випадках, коли цькування вже присутнє (навіть в одній навчальній групі), то насамперед, потрібно зупинити, припинити його і тільки після цього можна проводити роботу щодо поліпшення мікроклімату у навчальному середовищі. Профілактика булінгу в навчальному середовищі, тим більше в окремій навчальній групі, на перших етапах, є задачею викладача, проте сам план роботи з профілактики булінгу в навчальних закладах повинен бути централізованим. Згідно ст. 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 № 20/95-ВР координатором захисту дітей від жорстокого поводження з ними або загрози його вчинення є служба у справах дітей, завданнями якої є – приймання звернень і повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини; забезпечує надання необхідної допомоги дитині, яка постраждала від жорстокого поводження, у взаємодії з іншими суб'єктами та з урахуванням інтересів дитини; направлення дитини до закладів охорони здоров'я для обстеження стану її здоров'я, надання їй необхідної медичної допомоги, в тому числі лікування та документування фактів жорстокого поводження з нею; за потреби представляє інтереси дитини (у тому числі судах), які постраждали від жорстокого поводження або стосовно яких існує загроза його вчинення.

10. Вважаємо, що превентивна робота ювенальних поліцейських з дітьми, що перебувають на обліку, в тому числі за вчинення булінгу, повинна спрямовуватись на:

- «...проведення ознайомлювальних, попереджувальних та виховних бесід з дитиною за місцем проживання, навчання або роботи не рідше одного разу на місяць;
- проведення ознайомлювальних, попереджувальних бесід з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення правопорушення;
- складання плану заходів з індивідуальної профілактики на основі вивчення матеріалів характеристик, індивідуально-психологічних особливостей дитини;
- відвідування за місцем проживання дитини для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення правопорушень;
- вжиття інших профілактичних заходів, передбачених законодавством України» [204].

11. У роботу ювенальної поліції доцільним є впровадження таких інновацій як сімейні групові наради, кола правосуддя, програми примирення жертви та правопорушника (медіація), соціальний супровід підлітків, засуджених до альтернативних видів покарань. Зокрема, з метою повернення підлітків-булерів, які перебувають на обліку в ювенальній поліції до соціально позитивного способу життя, створення умов для їх повноцінного фізичного й психічного розвитку, соціальної адаптації, подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням, працівники ювенальної поліції повинні здійснювати:

- установлення причин агресивної поведінки підлітка;
- усунення особистісних чинників та чинників соціального середовища, що негативно впливають на формування його особистості та поведінки;

- сприяння розвитку позитивних особистісних якостей дитини, оволодінню нею уміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб;

- створення соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності.

Ще одним із провідних напрямків, які доцільно здійснювати для ресоціалізації булерів є заходи відновного правосуддя, що дозволяє відшкодувати збитки потерпілому і виплатити компенсацію ще до судового розгляду справи. У межах застосування відновного правосуддя практикується організація зустрічей неповнолітнього правопорушника один на один із членами громади, потерпілим. У результаті таких зустрічей підліток отримує інформацію про вплив його дій на довколишніх і цим бере на себе відповідальність за їх наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 4 травня: сьогодні відзначають Міжнародний день пожежників та боротьби з булінгом. *Українські національні новини : інформаційне агентство* : [сайт]. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1927603-4-travnya-sogodni-vidznachayut-mizhnarodniy-den-pozhezhnikov-ta-borotbi-z-bulingom>
2. Носков И. В. Психология развития и возрастная психология : учеб. пособ. для студ. психол. ф-тов. Владивосток : ДавГУ ; Тихоокеанский ин-т дистанционного образования и технологий, 2003. 127 с.
3. Ідеологія феодальної монархії в епоху Івана Грозного: погляди на проблему. Архівна діяльність в період складання. *Агроколедж : агропромисловий інформаційний портал* : [сайт]. URL: <https://agrocollege-75.ru/uk/ideologiya-feodalnoi-monarhii-v-epohu-ivana-iv-groznogo-vzglyady-na/>
4. Как на Руси детей наказывали. Аналогия наказания детей с древних времен и до современности. *Tlum.Ru* : [сайт]. URL: <https://tlum.ru/news/kak-na-rusi-detej-nakazyvali/>
5. Бертрам Д. Г. Розга в России. *Бертрам Д. Г. История розги* / [пер. с англ. А. Б. Головин]. М. : Просвет, 1992. Т. 1. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/bertr/03.php.
6. Lloid de Mause. History of Childhood. N. – Y. : Jason Aronson, Inc.1995. 495 с.
7. The Times : [сайт]. URL: <https://www.thetimes.co.uk/>
8. Діти і соціум. Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / [А. М. Богущ, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко] ; Н.-д. центр з проб. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України, Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
9. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії*

внутрішніх справ. 2019. № 3 (112). С. 21–28. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6902-7565>.

10. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*: Wiley. 1993. P. 215.

11. Явище булінгу: підходи до визначення поняття та різновиди. *Портал превентивної освіти* : [сайт]. URL: <http://autta.org.ua/ua/materials/material/YAvishche-bul-ngu--p-dhodi-do-viznachennya-ponyattya-ta-r-znovid/>.

12. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.

13. Яковлева А., Афонська Т. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків : Навчальна література, 2017. 672 с. (Словники від А до Я).

14. Борщагівська А. В. Булінг в школах як чинник психологічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Медицина. 2014. Вип. 6. С. 48–52.

15. Ожійлова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2011. 229 с.

16. Насильство, поняття та види. *ДНЗ РВПУ ресторанного сервісу і торгівлі* : [сайт]. URL: https://rtpl.com.ua/psiholog_mudr.

17. Лесько Н. В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 489 с.

18. Бердышев И. Жестокое обращение в детской среде. *Система информационно-методической поддержки повышения квалификации и предаттестационной подготовки специалистов государственных учреждений социальной защиты населения* : [сайт]. URL: <http://ahtidrug.ru/pdf/berdushev.pdf>

19. Детки из клетки. *Музей кино* : [сайт]. URL: <https://www.museikino.ru/exposition/themes/detki-iz-kletki>
20. Булінг. *Подільський науково-технічний ліцей для обдарованої молоді* : [сайт]. URL: <http://pntl.edu.vn.ua/images/bullying/index.html>
21. Петросянц В. Р. Психологическая характеристика старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их жизнестойкость : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Санкт-Петербург, 2011. 29 с.
22. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.
23. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 287 с.
24. Кривцова С., Шапкина А., Белевич А. Буллинг в школах мира: Норвегия, Германия, Россия. *Общеобразовательная политика*. 2016. № 3 (73). С. 97–119.
25. Коченовские чтения «Психология и право в современной России» : сб. тезисов участников Всерос. конф. по юридической психологии с международным участием. М. : МГППУ, 2012. 290 с.
26. Погорелова Е., Арькова И., Голубовская А. Психологические особенности подростков, включенных в ситуацию кибербуллинга. *Северо-Кавказский психологический вестник*. 2016. № 14/2. С. 47–53.
27. Стоп булінг! *Ліцей міжнародних відносин № 51* : [сайт]. URL: <https://irl51.kiev.ua/stop-bulinhu>.
28. Бердышев И. С., Нечаева М. Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики : практ. пособ. для врачей и социальных работников. Санкт-

Петербург : Санкт-Петербург. гос. учреждение социальной помощи семьям и детям «Региональный центр «Семья», 2005. 23 с.

29. Maruca V. Cyberbullying as its own construct: a new measure for analyzing its effects on students. Dissertation. Spalding University, USA, 2016.

30. Самарська М. Основні види шкільного булінгу шкільного булінгу та як йому протидіяти. *Білозерська загальноосвітня школа I-III ступенів № 18* : [сайт]. URL: <http://bilozerska-school18.lgb.ua/> 2017/ 11/17

31. Громадське об'єднання батьки «SOS». *Фейсбук* : [сайт]. URL: <https://www.facebook.com/BatkiSOS/>.

32. Психологічна проблема булінгу в шкільному середовищі. *Департамент освіти та науки Івано-Франківської міської ради* : [сайт]. URL: http://osvita-mvk.if.ua/content &content_id=1846

33. Максьом К. Особливості булінг-структури в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Т. I, вип. 54. С. 312–318.

34. Адажій О. Цькування у школі. Наслідки знущання і для жертви, і для агресора. *Главком* : [сайт]. URL: <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidki-znushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html>.

35. Сокирчук Н. Булінг. Як нардепи збираються рятувати дітей? *Главком* : [сайт]. URL: <https://glavcom.ua/publications/buling-yak-nardepi-zbirayutsya-ryatuvati-ditey-550715.html>.

36. Провідна діяльність у підлітковому віці. *Павелків Р. В. Вікова психологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2011. URL: https://pidruchniki.com/1880041337096/psihologiya/providna_diyalnist_pidlitkovomu_vitsi

37. Поліція з'ясувала, чому підлітки в Одесі жорстоко побили дівчину. 5. *Перший. Український. Інформаційний* : [сайт]. URL: <https://www.5.ua/regiony/politsiia-ziasovala-chomu-pidlitky-v-odesi-zhorstokopobyly-divchynu-175001.html>

38. Сторінка психолога. *НВК «Лицей – загальноосвітня школа I-III ступенів «Лідер»* : [сайт]. URL: https://lider-smila.com.ua/?page_id=412
39. Секстинг: реалії віртуального життя. *Місто курорт Миргород* : [сайт]. URL: <http://myrgorod.pl.ua/news/sekstyng-realiiji-virtualnogo-zhyttja>.
40. Кібербулінг – що це таке та як це зупинити. *ЮНІСЕФ. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/%20cyberbullying>.
41. Кібербулінг: види, ознаки, відповідальність. *LegalAid. Безоплатна правова допомога* : [сайт]. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/publikatsiyi/kiberbuling-vydy-oznaky-vidpovidalnist/>
42. Кібербулінг – що це і як це зупинити. *Профспілка працівників освіти і науки України* : [сайт]. URL: <https://pon.org.ua/novyny/8512-kberbulng-scho-ce-ta-yak-ce-zupiniti.html>.
43. Що насправді робить кібербулінг небезпечним. *Кампанія проти кібербулінгу* : [сайт]. URL: <https://cyber.bullyingstop.org.ua>.
44. *Киберзапугивание и киберпреследование. GCF Glodal* : [сайт]. URL: https://edu.gcfglobal.org/en/tr_ru-internet-safety-for-kids/-cyberbullying/1/.
45. Тілесні покарання дітей – тисячолітня історія виховання. *Покарання в школах. Kartocid. Як зберегти кохання. Питання та відповіді. Поради. Сімейні пристрасті* : [сайт]. URL: <https://kartocid.ru/uk/what-to-do-if/telesnye-nakazaniya-detei-tysyacheletnyaya-istoriya-vospitaniya-nakazaniya-v/>.
46. На заміну сексу по телефону прийшов секстинг. *Gazeta.ua* : [сайт]. URL: https://gazeta.ua/articles/sex/_na-zaminu-seksu-po-telefonu-prijshov-seksting/678157?mobile=true
47. Мобінг: поняття, різновиди, причини, наслідки. *WikiLegalAid. Безоплатна правова допомога* : [сайт]. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php>.
48. Андросюк В. Г., Суденко Ю. А. Проблема булінгу в сучасному. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 216–220.
49. Безпека дітей в інтернеті. *Міністерство освіти і науки України* : [сайт]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robotata->

zahist-prav-ditini/bezpeka-ditej-v-interneti?fbclid=IwAR3NyamUBxPpmbN-cTHvyF0M9Ymv7PE8Z-9YB_-8LsTttFm9GSiPPWf4ZcI

50. Що таке мобінг і як його уникнути: практичні поради. *Відділ освіти Жашківської міської ради* : [сайт]. URL: <https://zhashkiv-osvita.gov.ua/scho-take-mobing-i-yak-jogo-uniknuti-praktichni-poradi-10-06-45-16-09-2019/>

51. Моббинг, буллинг, боссинг: основы выживания. *Marketing Media Review : MMR* : [сайт]. URL: https://mmr.ua/show/elena_mihalychenko__vedushtiy_yurist_oo_trudovi_initsativi

52. Проблемы моббинга в Украине обсуждены в ходе «круглого стола» в Комитете по вопросам социальной политики, занятости и пенсионного обеспечения. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://www.rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/170946.html>.

53. Інтернет – реальні небезпеки віртуального світу. *Жовтоводський промисловий фаховий коледж Дніпровського національного університету ім. О. Гончара* : [сайт]. URL: <http://gvpk.dp.ua/>

54. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: види та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 275–284.

55. Флейминг, хейтинг и не только: что родители должны знать о кибербуллинге. И объяснить детям. *МЕЛ* : [сайт]. URL: <https://mel.fm/blog/anastasia-muraveva/56703-fleyming-kheyting-i-ne-tolko-chto-roditeli-dolzhen-znat-o-kiberbullinge>

56. Переважна більшість українських журналістів стикалися з кібербулінгом – дослідження ІМІ. *Інститут масової інформації* : [сайт]. URL: <https://imi.org.ua/news/perevazhna-bil-shist-ukrains-kykh-zhurnalistiv-stykalysia-z-kiberbulinhom-doslidzhennia-imi-i29180>

57. Межі соцмережі. *Pravo.ua* : [сайт]. URL: <https://pravo.ua/mezhi-socmerezhi/>

58. Про електроні комунікації : Закон України від 16 груд. 2020 р. № 1089-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>

59. Тема 8. Процеси комунікації. *На Урок* : [сайт]. URL: <https://naurok.com.ua/tema-8-procesi-komunikaci-103299.html>

60. Небезпечні челенджі та самогубства серед підлітків. Як попередити трагедію. *Суспільне. Новини* : [сайт]. URL: <https://suspilne.media/106072-nebezpecni-celendzi-ta-samogubstva-sered-pidlitkiv-ak-poperediti-tragediu/>

61. Кібербулінг або агресія в інтернеті. *SlideShare* : [сайт]. URL: <https://www.slideshare.net/rmk-resh/ss-83128498>

62. Агресія у вигляді кібербулінгу: що провокує явище і як виявити агресора. *Золочів.нет* : [сайт]. URL: <https://zolochiv.net/agresiya-u-viglyadi-kiberbulingu-shho-provokuye-tse-yavishhe-i-yak-viyaviti-agresora/>

63. Кібербулінг: новітні небезпеки в інтернет-просторі. Буліцид. *Опорний заклад "Мутинський ліцей" Кролевецької міської ради* : [сайт]. URL: <http://mutyn.krolevets-osvita.gov.ua/news/13-07-31-10-03-2021/>

64. Угроза киберпреследования: как не стать жертвой преступников. *ESET. Наслаждайся безопасностью* : [сайт]. URL: <https://eset.ua/ru/news/view/692/ugroza-kiberpre-sledovaniya-kak-ne-stat-zhertvoy-prestupnikov>.

65. Конституція України : принята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/>.

66. Як у світі борються з кібербулінгом. Дієві практики. *ESET. Наслаждайся безопасностью* : [сайт]. URL: <https://eset.ua/ru/news/view/692/ugroza-kiberpresledovaniya-kak-ne-stat-zhertvoy-prestupnikov>.

67. Переслідування в реалії та онлайн: як протидіяти сталкеру. *SupportMe* : [сайт]. URL: <http://supportme.org.ua/needle-and-bullying/stalking>.

68. Мізіна Д. Що потрібно знати про секстинг. У чому його переваги та небезпеки. *Wonderzine. Сайт про жінок, стиль, розваги та красу* : [сайт]. URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/sex/3029-sexting>.

69. Чверть дітей в Україні стикаються з сексуальним насильством онлайн. Що робить батькам. *BBC News. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56577234>

70. Окремі аспекти захисту дітей від сексуального насильства та експлуатації. *Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства»* : [сайт]. URL: <https://rescentre.org.ua/zakonodavstvo-ta-pravovi-pytannia/okremi-aspekty-zakhystu-ditei-vid-seksualnoho-nasylstva-ta-ekspluatatsii>

71. Турубара К. Кібербулінг: що це, яким він буває та як від нього захистити свою дитину. *ТелеграфЪ* : [сайт]. URL: <https://www.telegraf.in.ua/kremenchug/10082081-kberbulng-scho-ce-yakim-vn-buvaye-ta-yak-vd-nogo-zahistiti-svoyu-ditinu>

72. Хто такі інтернет-тролі і чим вони займаються. *Тернопільський прес-клуб* : [сайт]. URL: <https://pressclub.te.ua/novyny/hto-taki-internet-troli-i-chym-vony-zajmayutsya/>

73. Коли виник тролінг? *GenomUKR* : [сайт]. URL: <https://genomukr.ru/vidnosini-i-emocii/23288-koli-vinik-troling.html>

74. Природа троллінга: садизм и макиавеллизм. *Моноклер* : [сайт]. URL: <https://monocler.ru/priroda-trollinga/>

75. Данько Ю. «Тролінг» як новий вид віртуальної комунікації». *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 17–25.

76. Ти мене троль! Явище тролів та його користь для брендів. *Marketing Media Review : MMR* : [сайт]. URL: https://mmr.ua/show/ti_mene_troly_y_yavishte_troliv_ta_yogo_koristy_dlya_brendiv

77. Ковалев В. В. Психиатрия детского возраста : руководство для врачей. М. : Медицина, 1979. 608 с.

78. Эльконин Д. Психология игры. М. : Владос, 1999. 360 с. (Серия "Сам себе психолог").

79. Алиева Г. М. Обеспечение психолого-педагогических условий, способствующих развитию детей подросткового возраста : курсовая работа / Кубанский государственный университет. Краснодар, 2017. 33 с.

80. Розенова М. Психологія навчання й виховання підлітків. *Освіта. ua* : [сайт]. URL: <https://ru.osvita.ua/school/method/psychology/1739/> .

81. Портнов А. Деперсоналізація у дітей та підлітків. *iLive.Ok* : [сайт]. URL: https://ua.iliveok.com/health/depersonalizaciya-u-ditey-i-pidlitkiv_129829i15956.html

82. Кле М. Психология подростка (Психо-сексуальное развитие) / [пер с фр. изд. Бельгия, 1986]. М. : Педагогика, 1991. 176 с.

83. 10 жовтня 2020 року – Всесвітній день психічного здоров'я. *КНП ХОР Обласний центр громадського здоров'я* : [сайт]. URL: <http://khocz.com.ua/10-zhovtnja-2020-roku-vsesvitnij-den-psihichnogo-zdorov-ja/>

84. Конвенція ООН про права дитини : підписана 20 листоп. 1989 р. ; ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

85. Про охорону дитинства : Закон України від 24 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

86. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : підписана 25 жовт. 2007 р. ; ратифікована постановою Верховної Ради України від 20 черв. 2012 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927

87. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18 груд. 2018 р. № 2657-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

88. Кодекс України про адміністративні правопорушення : прийнятий 7 груд. 1964 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

89. Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

90. Кримінальний кодекс України : прийнятий 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Texta/laws/show>.

91. Робота гарячої лінії. *Громадська організація «Ла Страда – Україна»* : [сайт]. URL: http://old.la-strada.org.ua/ucsp_mod_content_show_30_robota-garyachoyi-liniyi.html.

92. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2628-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>

93. Арнольд Дж., Фристад М. Ребенок с устойчиво неустойчивым характером. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 272 с.

94. Словник іншомовних слів : [сайт]. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl>

95. На Волині діти з притулку скаржаться на сексуальні домагання. *УКРІНФОРМ* : [сайт]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2510668-na-volini-diti-z-pritulku-skarzatsa-na-seksualni-domaganna.html>.

96. Эльконин Д. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1971. № 4. С. 6–20.

97. Фрейд З. Психология бессознательного. М. : Просвещение, 1989. 448 с.

98. 67% дітей в Україні зтиклися з цькуванням. *BBC News. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-40672444>

99. Фристад М., Арнольд Дж. Ребенок с эмоционально неустойчивым характером / [пер. с англ. Н. Мухин]. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 272 с.

100. Сюжетно-ролевые игры для детей – почему они важны. *Акушерство* : [сайт]. URL: <https://www.akusherstvo.ru/guide/syuzhetno-rolevyey-igry-dlya-detej-pochemu-oni-vazhny/>

101. Евстигнеева Ю. Жестокость в три года: как бороться с травлей в детском саду. *Дэйли беби* : [сайт]. URL: <https://dailybaby.ru/magazine/articles/zhestokost-v-tri-goda-kak-borotsia-s-travlei-v-detskom-sadu>

102. Буллинг – это не только про школу. Что делать, если ребенка травят в детском саду. *МЕЛ* : [сайт]. URL: <https://mel.fm/blog/anoush-davies/12357-bulling--eto-ne-tolko-pro-shkolu-chto-delat-esli-rebenka-travyat-v-detskom-sadu>

103. Насилие в дошкольном учебном заведении. *Развитие ребенка* : [сайт]. URL: <https://ru.childdevelop.com.ua/articles/conflict/22/>

104. Полиция составила протокол на воспитательницу детсада за буллинг 3-летнего ребенка. *Ліга. Новини* : [сайт]. URL: <https://news.liga.net/incidents/news/politsiya-sostavila-protokol-na-vospitatelnitsu-detsada-za-bulling-3-letnego-rebenka-video>

105. Петик М. Угрожали заклеить глаза и били «волшебной палочкой»: как издеваются в украинских садиках. *Обозреватель* : [сайт]. URL: <https://incident.obozrevatel.com/crime/byut-detej-v-sadike.htm>

106. Дитячі будинки і загальноосвітні школи – інтернат для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *WikiLegalAid. Безоплатна правова допомога* : [сайт]. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/>.

107. Волонтеры и правозащитники о насилиях в детских приютах: «По сравнению с интернатом, в СИЗО - курорт». *УНИАН. Інформаційне агентство* : [сайт]. URL: <https://www.unian.net/society/10739844-volontery-i->

pravozashchitniki-o-nasilii-v-detskih-priyutah-po-sravnennyu-s-internatom-v-sizo-kurort.html.

108. Інтернати шкідливі для дітей. *Відкриваємо двері дітям* : [сайт]. URL: <http://openingdoors.org.ua/ua/boardings> .

109. Про затвердження Типового положення про будинок дитини : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18 трав. 1998 р. № 123. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0372-98>

110. «50 долларів – и сдаешь» студенти о корупции и буллинге в медуниверситете. *РБК – Україна* : [сайт]. URL: <https://styler.rbc.ua/rus/zhizn/istorii-studentov-medikov-korrupsiy-bullinge-1542019110.html>

111. Загальна Декларація прав людини : прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) ГА ООН від 10 груд. 1948 р. URL: <https://childrenandarmedconflict.un.org/keydocuments/ukranian/universaldeclara1.html>

112. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : підписана в Римі від 04 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

113. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

114. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>

115. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>

116. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січ. 2020 р. № 463-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

117. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>

118. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

119. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

120. Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах : постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2013 р. № 895. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2013-%D0%BF>

121. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб) : постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2013 р. № 896. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF>

122. Про затвердження Примірного статуту загальноосвітнього навчального закладу : наказ Міністерства освіти і науки України від 29 квіт. 2002 р. № 284. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0284290-02#Text>

123. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти в Україні : наказ Міністерства освіти і науки України від 22 трав. 2018 р. № 509. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text> .

124. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти : підписана від 14 груд. 1960 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174

125. Office of Safe and Drug Free Schools-OSDFS. URL: <https://omb.report/agency/1865>

126. Bully Police USA. URL: <http://www.bullypolice.org/>

127. В Японії штучний інтелект використовуватимуть для боротьби з булінгом в інтернеті. *ZN.ua* : [сайт]. URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/v-japoniji-shtuchnij-intelekt-vikoristovuvatimut-dlja-borotbi-z-bullinh-v-interneti.html>

128. У Новій Зеландії тролінг в інтернеті визнано кримінальним злочином. *Острів знань* : [сайт]. URL: <http://novyny.ostriv.in.ua/publication/code-6949443A73A8D/list-21F3EE36B27>.

129. Булінг у шкільному середовищі. *Спеціалізована школа 106 м. Київ* : [сайт]. URL: <https://106.kiev.ua/5665-2/>

130. В Сальвадоре впервые за два года не произошло ни одного убийства. *BBC News. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38606495>

131. Сайт kids.pomogut.by призван навчити дітей безпечному поведінню в сеті – ЮНІСЕФ. *БЕЛТА* : [сайт]. URL: <https://www.belta.by/society/view/sajt-kidspomogutby-prizvan-nauchit-detej-bezopasnomu-povedeniju-v-seti-junisef-370301-2019/>

132. Антибулінг : практ. заняття / [Л. В. Береговська, О. С. Данилюк, І. І. Залеська та ін. ; упоряд.: В. С. Легка, О. О. Овчар, Г. М. Семенів]. Київ : Шкільний світ, 2019 152 с.

133. Нік Вуйчич підтримав реформу освіти і почав боротьбу проти булінгу в українських школах. *LB.ua* : [сайт]. URL: https://lb.ua/society/2018/04/02/394210_nik_vuychich_podderzhal_reformu.html

134. Ведернікова А. О. Американський досвід кримінально-правового регулювання булінгу. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. Вип. 2 (90). С. 90–102.

135. Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. *ЮНІСЕФ. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.unicef.org/ukraine>.

136. Савельєва І. Проблема вивчення питання специфічності взаємозв'язку агресії та імпульсивності. *Габітус*. 2020. Вип.18, т. 2 С. 99–104.

137. На Херсонщині вихованця школи-інтернат однокласники довели до самоубийства. *IPNews+* : [сайт]. URL: <https://ipne.ws/novosti-hersona/kriminal-i-proisshestviya/Na-KHersonshhine-vospitannicu-shkoly-int/>.

138. Кривошеєва О. О. Система освіти як середовище відтворення соціальної нерівності (за П. Бурдьє та Ж.-К. Пассроном). *Грані*. 2016. № 7 (135). С. 81–89.

139. Что такое буллинг, как с ним бороться? *Накипело* : [сайт]. URL: <https://nakipelo.ua/chto-takoe-bulling-i-kak-s-nim-borotsya/>

140. Зло по имени буллинг. *Вилейская центральная районная больница* : [сайт]. URL: <https://vilcrb.by/deti-i-podrostki/info/bulling>.

141. Понятие «школьный буллинг»: печальная статистика, о которой важно знать учителям и родителям. *Буки* : [сайт]. URL: https://buki.com.ua/ru/news/ponyattya-shkilnoho-bulinhu-sumna-statystyka-pro-yaku-vazhlyvo-znaty-vchytelyam-i-batkam/?aff_id=016870&aff_sub

142. Бійки дівчат у Чернігові: учасниці записали відео, одній загрожує відрахування. *Українська правда* : [сайт]. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/04/7/223594/>

143. Веселов М. Правовий вимір проблеми булінгу в Україні та закордоном: заходи протидії. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 1 (93). С. 104–116.

144. Противодействие буллингу: студенты НУ «ОЮА» прослушали лекцию. *Національний університет «Одеська юридична академія»* : [сайт]. URL: <https://onua.edu.ua/ru/novosty-ru/novosti-universiteta/4314-protivodejstvie-bullingu-studenty-nu-oyua-proslushali-lektsiyu>

145. Суденко Ю. Булінг – один із факторів вчинення самогубства. *KELM*. 2020. № 8. С. 149-154 (Республіка Польща).

146. Чистякова І. А. Організаційно-педагогічні засади запобігання та подолання насильства в загальноосвітніх школах США : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Суми, 2001. 308 с.

147. Буллинг – это не только про школу. Что делать, если ребенка травят в детском саду. *МЕЛ* : [сайт]. URL: <https://mel.fm/blog/anoush-davies/12357-bulling--eto-ne-tolko-pro-shkolu-chto-delat-esli-rebenka-travyat-v-detskom-sadu>

148. Насилие в дошкольном учебном заведении. *Развитие ребенка* : [сайт]. URL: <https://ru.childdevelop.com.ua/articles/conflict/22/>

149. 40% дитячих самогубств – це наслідок булінгу з боку однолітків. *Главком* : [сайт]. URL: <https://glavcom.ua/news/40-dityachih-samogubstv-ce-naslidok-bulingu-z-boku-odnolitkiv-doslidzhennya-455022.html>

150. Мойса Б., Сидоренко І. Кібербулінг: можливо захиститися? *Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства»* : [сайт]. URL: <https://rescentre.org.ua/bezpeka-ditei-v-interneti/kiberbulinh-zakhystytysia-mozhlyvo>.

151. Как детям за рубежом помогают бороться с буллингом. URL: <https://magazine.skyeng.ru/deal-with-bullying/>

152. Реформа інтернатних закладів (деінституціалізація). *Хмельницька обласна державна адміністрація* : [сайт]. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=40310.

153. Безпечне освітнє середовище та формування поведінки дітей в інтернеті – важливе завдання для Міністерства. *Міністерство освіти і науки України* : [сайт]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/bezpechne-osvitnyue>

seredovishe-ta-formuvannya-povedinki-ditej-v-interneti-vazhlive-zavdannya-dlya-ministerstva

154. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2017 р. № 1044. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

155. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобіганню жорсткому поводженню з дітьми : наказ *Міністерства освіти і науки України* від 25 груд. 2006 р. № 844. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0844290-06#Text>.

156. Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2016. 328 с.

157. Деякі питання освітнього омбудсмена : постанова Кабінету Міністрів України від 06 черв. 2018 р. № 491. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-%D0%BF#Text>

158. Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія : щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2018 року / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2019. 180 с.

159. Методичні рекомендації щодо організації роботи у закладах освіти з профілактики булінгу / Методичний центр Управління освіти адміністрації Новобаварського району Харківської міської ради. Харків, 2019. 57 с.

160. Практика Європейського суду з прав людини у справах пов'язаних із захистом прав і свобод людини. *Українське право* : [сайт]. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/praktyka-evropeys%60kogo-sudu-z-prav-lyudyny-u-spravakh-pov-yazanykh-iz-zakhystom-prav-i-svobod-dytny/

161. Буткевич В. Г. Особливості з'ясування правового змісту ст. 3 СКПЛ та застосування основних стандартів. *Європейський суд з прав людини. Судова практика* / за заг. ред. В. Г. Буткевича. Київ : ред. журн. Право України, 2011. Вип. 1. Дод. до журн. «Право України». С. 791–895.

162. *Prevention program Bully.* URL: <https://www.bullyfree.com/schoolprogram/description-of-the-bullying-prevention-program>.

163. Падучак О. Булінг – стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета online* : [сайт]. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

164. Olweus D. Gewalt in der Schule. Was Lehrer und Eltern wissen sollten - und tun können. URL: <https://www.amazon.de/Gewalt-Schule-Lehrer-Eltern-sollten/dp/3456843909>

165. Психологічні чинники протидії боулінгу / О. Мотлях, В. Андросюк, Ю. Левченко, Ю. Суденко. Київ : Освіта України, 2020. 38 с.

166. Школьная травля: международный опыт. *Семейное древо* : [сайт]. URL: https://family3.ru/articles/bulling_international

167. Международный день против насилия и травли в школе и кибербуллинга. *Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании* : [сайт]. URL: <https://iite.unesco.org/ru/announcements/international-day-against-bullying/>

168. Світова практика: протидія булінгу та екстримізму в Албанії. *Ресурсний центр ГУРТ* : [сайт]. URL: <https://gurt.org.ua/blogs>

169. «Ми не можемо вслідкувати за кожним класом та перервою» - як в Чехії борються з булінгом. *Радіо Свобода* : [сайт]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30123070.html>

170. *Bully Free Systems.* URL: <http://www.bullyfree.com/about-us/dr-beane>.

171. Стешенко В. М. Правовий захист дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навч. посіб. / Міністерство освіти і науки України. Київ : Голембовська О. О., 2018. 388 с.

172. Core components of the Olweus Bullying Prevention Program. URL: http://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_scope.page.

173. Мобільний додаток для дітей «My safety friends» (Рішення проти булінгу). *Город Киев* : [сайт]. URL: <https://gb.kyivcity.gov.ua/projects/16/1541>

174. Баркан А. Дедовщина в школе или школьный буллинг. *Сайт Аллі Баркан и Международного Союза родителей* : [сайт]. URL: <http://abarkan.ucoz.com/publ>

175. Буллинг в школе. *Инфоурок* : [сайт]. URL: <https://infourok.ru/statuya-bulling-v-shkole-2059731.html>

176. Суд Франции назначил лишение свободы 11 людям за буллинг в сети. *Афиша Daily* : [сайт]. URL: <https://daily.afisha.ru/news/52191-sud-francii-naznachil-lishenie-svobody-11-lyudyam-za-bulling-v-seti/>

177. Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх. Шифр наукової роботи «STOP BULLYING». 34 с. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/>

178. Що можна й не можна робити, якщо в дитини психологічна травма. Пояснює психотерапевтка. *Нова українська школа* : [сайт]. URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-mozhna-j-ne-mozhna-robyty-yakshho-v-dytny-psyhologichna-travma-royasnyuye-psyhoterapevtka/>

179. Що таке булінг? Хто і яку відповідальність буде за нього нести? І яка відповідальність передбачена за найстрашніший наслідок булінгу – самогубство? – роз'яснює Скадовський районний суд Херсонської області. *Судова влада України* : [сайт]. URL: <https://court.gov.ua/press/news/830461/>.

180. Суденко Ю. Превенція булінгу в навчальному середовищі. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 41–47.

181. Поради батькам. URL: <https://sites.google.com/site/ohtskola11/nadpomogu-batkam>.

182. Система «Безпечна школа» - переваги електронного сервісу для дітей, батьків і вчителів. *Дніпровська міська рада* : [сайт]. URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/39837/sistema-bezpechna-shkola-perevagi-elektronного-servis-u-dlya-ditej-batkiv-ta-vchiteliv>

183. 116–111 – Національна дитяча гаряча лінія. *Управління освіти Прилуцької міської ради* : [сайт]. URL: <http://uopmr.gov.ua/golovna/116-111-nacionalna-dityacha-garyacha-liniya>.

184. Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03 лип. 2017 р. № 560. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17#Text>.

185. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей : постанова Кабінету Міністрів України від 28 січ. 2004 р. № 87. *Урядовий портал* : [сайт]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/4357066>

186. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>

187. Проєкт «Шкільний офіцер поліції». *Безпека у громаді* : [сайт]. URL: <https://cop.org.ua/ua/dosvid/ukrainskyi-dosvid/zahalnoukrainskyi-dosvid/proekt-shkilnij-ofitser-politsiji>

188. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. *Міністерство освіти і науки України* : [сайт]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>

189. Порядок здійснення соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. *WikiLegalAid. Безоплатна правова допомога* : [сайт]. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index>.

190. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

191. Профілактика булінгу та кібербулінгу в учнівському середовищі. *Іванківський районний ліцей* : [сайт]. URL: http://lyceum.net.ua/stop_bullying/1572-proflaktika-bulngu-ta-kberbulngu-v-uchnvskomu-seredovisch.html

192. Андрєєнкова В., Мельничук В., Калашник О. Протидія булінгу в закладах освіти: системний підхід : метод. посіб. Київ : Агентство «Україна», 2019. 132 с.

193. Суденко Ю. Розвиток юридичної термінології на сучасному етапі. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. *Матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. з проблеми розвитку та функціонування державної мови.* (м. Київ, 28.11.2019). Київ, 2019. С. 207–208;

194. Суденко Ю. А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. *Юридична психологія.* 2019. № 2 (25). С. 54–60.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Андросюк В.Г., Суденко Ю.А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. № 1. Київ. 2019. С. 216-220.
2. Суденко Ю.А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 54-60.
3. Суденко Ю.А. Превенція булінгу в освітньому середовищі. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 41-47.
4. Суденко Ю. Булінг – один із факторів вчинення самогубства. *KELM*. 2020. № 8. С. 149-154 (Республіка Польща).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Суденко Ю. Розвиток юридичної термінології на сучасному етапі. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. *Матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. з проблеми розвитку та функціонування державної мови*. (м. Київ, 28.11.2019). Київ, 2019. С. 207–208;
2. Суденко Ю. Булінг в українському законодавчому просторі. Інновації науки ХХІ. Наукові підсумки 2019 року: збірник наукових матеріалів XXXVII міжнародної інтернет-конференції. (м. Вінниця, 09.12.2019). Вінниця, 2019. Частина 17. С. 64-68.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Психологічні чинники протидії булінгу : аналіт. огляд [Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю., Суденко Ю.] Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 35 с.

Акти впровадження


**ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА**

04053, Київ, пров. Несторівський, 4. тел. 235 96 01, факс: 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/691-115

„16” 05 2019 р.

АКТ
впровадження у практичну діяльність
Інституту законодавства Верховної Ради України
результатів дисертації ад'юнкта наукового ступеня доктора філософії
Національної академії внутрішніх справ Суденко Юлії Анатоліївни на тему:
«Юридико-психологічна-характеристика булінгу та його попередження»

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді Національної академії внутрішніх справ, що наукові положення, розроблені ад'юнктом наукового ступеня доктора філософії Суденко Юлією Анатоліївною під час підготовки дисертації за спеціальністю 081 – Право на тему: «Юридико-психологічна-характеристика булінгу та його попередження», які стосуються булінгу (цькування) учасника освітньому середовищі, можуть бути використані Інститутом законодавства Верховної Ради України у підготовці відповідних законопроектів, спрямованих на удосконалення законодавства та правозастосовної практики у цій сфері.

Заслужують на увагу розроблені Суденко Юлією Анатоліївною зміни та доповнення до чинного національного законодавства, зокрема:

- запропоновано доповнити Кримінальний кодекс статтею 126-2 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу», яку буде присвячено покаранню за вчинення психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій;
- запропоновано внести зміни в статтю 22 Кримінальний кодекс, яка буде присвячена віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

Наведені вище висновки та рекомендації Суденко Юлії Анатоліївни взяті до уваги Інститутом законодавства Верховної Ради України і будуть враховуватись при підготовці експертно-аналітичних матеріалів для відповідних Комітетів Верховної Ради України з метою удосконалення трудового законодавства України.

Директор,
академік НАН України

 О. Л. Копиленко



А К Т

про впровадження в навчальному процесі Національної академії внутрішніх справ матеріалів дисертаційного дослідження Юлії Анатоліївни Суденко «Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження»

Комісія у складі голови – начальниці навчально-методичного відділу НАВС, підполковника поліції Станіслави Колодейчак, професора кафедри юридичної психології Оксани Романенко та професора кафедри юридичної психології Івана Охріменка розглянула матеріали дисертаційного дослідження «Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження», підготовленого ад'юнктом Національної академії внутрішніх справ **Юлією Суденко**, та дійшла висновку щодо доцільності використання окремих пропозицій, викладених у зазначеній вище дисертації в навчальному процесі з дисциплін кафедри юридичної психології в Навчально-наукових інститутах НАВС, зокрема:

Зміст положення	Напрямок кваліфікації та спеціалізації
Визначення ознак неправомірності насильницьких дій, вчинюваних групою осіб стосовно жертви; визначення різновиду булінгу та оцінка тяжкості його наслідків.	Курсанти, слухачі ННІ № 3 з дисциплін: «Юридична психологія» за темою: Психологічні особливості слідчої діяльності; «Соціальна психологія» за темою «Особливості групової поведінки».
Чинники, що зумовлюють булінг та впливають на поведінку дитини; заходи превенції булінгу в дитячому середовищі.	«Конфліктологія» за темою: Конфлікти в правоохоронній діяльності.

Голова комісії:

Начальник навчально-методичного відділу
підполковник поліції

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Члени комісії:

Професор кафедри юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор
Професор кафедри юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор

Оксана РОМАНЕНКО

Іван ОХРИМЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Заступник начальника
 Головного управління
 Національної поліції у м. Києві
 полковник поліції
Руслан КУЗЬМЕНКО
 « 15 » вересня 2021 року

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження
Суденко Юлії Анатоліївни на тему: «Юридико-психологічна
характеристика булінгу та його попередження» у практичну діяльність
підрозділів превенції Головного управління Національної поліції
у м. Києві

Комісія у складі: заступника начальника Головного управління Національної поліції у м. Києві полковника поліції Кузьменка Р.П., заступника начальника управління превентивної діяльності – начальника відділу дільничних офіцерів поліції ГУНП у м. Києві полковника поліції Бойко І.М. та начальника відділу ювенальної превенції управління превентивної діяльності ГУНП у м. Києві майора поліції Панченко А.В. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Суденко Ю.А. за темою: «Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 081 «Право», юридична психологія) використовуються у практичній діяльності підрозділами превенції Головного управління Національної поліції у м. Києві в ході виявлення та попередження булінгу в освітньому середовищі.

Матеріали, надані Суденко Ю.А. для впровадження у освітню діяльність:

1. Андросюк В.Г., Суденко Ю.А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. Часопис Київського університету права, (1). Київ 2019. С. 216-220.
2. Суденко Ю.А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. Юридична психологія. 2019. №. 2 (25). С. 54-60.

3. Суденко Ю.А. Превенція булінгу в навчальному середовищі. Юридична психологія. 2020. №2 (27). С. 41-47.

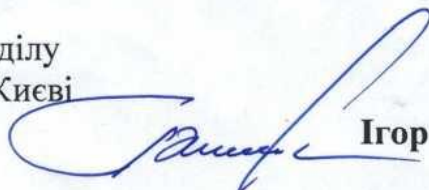
4. Суденко Ю. Булінг – один із факторів вчинення самогубства. KELM. 2020. № 8. С. 149-154 (Республіка Польща).

5. Психологічні чинники протидії булінгу [Текст] : Аналітичний огляд [Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю., Суденко Ю.] Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. 35 с.


На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані Суденко Ю.А. наукові результати мають необхідний теоретичний рівень, практичну значимість та можуть застосовуватись у практичній діяльності підрозділами превенції Головного управління Національної поліції у м. Києві, а також під час занять в системі службової підготовки.

Члени комісії:

Заступник начальника управління
превентивної діяльності – начальник відділу
дільничних офіцерів поліції ГУНП у м. Києві
полковник поліції


Ігор БОЙКО

Начальник відділу ювенальної превенції
управління превентивної діяльності ГУНП у м. Києві
майор поліції


Анна ПАНЧЕНКО